

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloo- ja arheoloogia instituut

Triin Parts

Reisimisest läbi Eesti ja Põhja-Liivimaa Venemaale

16. sajandi II poole ja 17. sajandi reisikirjade põhjal

Magistritöö

Juhendaja prof Mati Laur

Tartu 2007

Sisukord

SISSEJUHATUS	3
PROBLEEMIASETUS JA EESMÄRGID	3
TÖÖ ÜLESEHITUS	4
HISTORIOGRAAFIA.....	5
ALLIKAD	12
I PEATÜKK REISIKIRJAD.....	14
I, 1 REISIKIRJAD AJALOOKIRJUTUSES.....	15
I, 2 EESTI- JA LIIVIMAAD KIRJELDAVAD REISIKIRJAD	19
I, 2 (1) Klassikalised reisikirjad.....	20
I, 2 (2) Piiratud auditooriumile mõeldud reisikirjad	25
I, 2 (3) Meelelahutuslikud reisikirjad.....	27
I, 2 (4) Reisimuljete põhjal koostatud poliitilised ülevaated.....	30
I, 2 (5) Reisikirjad trükis.....	33
II PEATÜKK REISILIHKLUS EESTI ALAL	39
II, 1 REISIMISVÕIMALUSED EUROOPAST VENEMAALE.....	39
II, 2 REIS LÄBI EESTI	42
II, 2 (1) Piiride ületamine	44
II, 2 (2) Teeolud	47
II, 2 (3) Teekonna turvalisus.....	51
II, 2 (4) Ööbimisvõimalused.....	56
III PEATÜKK REISIMULJED	60
III, 1 REISIMULJED EESTIMAAST	60
III, 2 REISIMULJED LIHTRAHVA ÜLDISEST OLUKORRAST	66
III, 2 (1) Usk – ebausk.....	70
III, 2 (2) Tavad ja kombed	73
III, 3 REISIMULJED OLUSTIKUST	76
III, 3 (1) Elamud	77
III, 3 (2) Riietus.....	80
III, 3 (3) Toit	85
KOKKUVÕTE	91
SUMMARY	95
LISA EESTI ALA KÄSITLEVAD REISIKIRJAD	98
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	111
ALLIKAD	111
KIRJANDUS.....	116

Sissejuhatus

Tänapäeval on reisimine loomulik osa meie argipäevast. 16.-17. sajandil see kaugeltki nii ei olnud. Sel ajal oli reisimine vaevaline ja aeganõudev ning reisile ei asutud uisapäisa. Reisiks valmistuti põhjalikult – varuti teadmisi, aega ja raha ning uuriti reisiliikluse olusid. Peale reisi kirjutati sageli ülevaade reisiteekonnast ja võõrastest maadest, kuhu reisi käigus satuti. Selleaegseid reisikirju on avaldatud väga erinevates väljaannetes ja kogumikes, neid on tõlgitud ja kommenteeritud – hulgaliselt reisimuljeid ajaloost. Selliste tekstide hulgas on reisikirjeldusi ka Eestist.

Probleemiasetus ja eesmärgid

Varauusaeg on ajalooperiood, mil memuaristika oli harv nähtus, mistõttu eriline väärtus on kõikidel tekstidel, mis vahetute pealtnägijate poolt on kirjutatud. Selliste tekstide hulka kuuluvad ka reisikirjad. Eestist kirjutavaid reisikirju on palju, neid on avaldatud erineval ajal, erinevates keeltes ja väga erinevates väljaannetes. Enamik Eesti ala kirjeldusi pärineb Euroopa ja Venemaa vahelistelt reisidelt. Eurooplaste Venemaa kirjeldustest on koostatud mitmeid nimekirju ja paljudel kordadel on uuritud Venemaa kuvandit. Eestit käsitlevatest reisikirjadest siiani täpne ülevaade puudub. Loomulikult ei saakski sarnane nimekiri olla ammendav, aga siiani ei ole ülevaadet isegi trükitis ilmunud Eesti ala kirjelduste kohta.

Käesoleva töö peamine eesmärk ongi selgitada välja kes Euroopa ja Venemaa vahelisi reise kirjeldavatest autoritest liikusid Venemaale läbi Eesti- ja Liivimaa ning millised tekstid kirjeldavad Eesti ala.

Töö teine eesmärk on korrastada ja süstematiseerida kokku kogutud reisikirjad. See töö peaks andma vastused küsimustele kes, miks ja kuidas on Eestist kirjutanud. Eesmärk on tuua esile Eesti ala käsitleva materjali iseloom ja maht; vaadelda teksti žanrist lähtuvaid iseärasusi ning uurida kas teksti žanr on seotud materjali usaldusväärsusega;

vaadelda tekstide autoreid, et saada ülevaade kuivõrd ambivalentne on seltskond, kelle reisikirjeldusi me loeme: milline oli nende haridustase, sotsiaalne positsioon jne

Käsitletud on reisikirju Liivi sõjast Põhjasõjani. Tegemist on väga rahutu ajaga, siia mahub mitu sõda, Eesti ala jagunemine erinevate riikide vahel ning poliitilise olukorra stabiliseerumine 17. sajandi II poolel. Reisikirjade põhjal on huvitav jälgida, mil määral peegeldub sündmuste dünaamika tekstides ning kas on võimalik tajuda muudatusi liiklusoludes ja üldmuljes sõja- ja rahuaastate vaheldumisel.

Iseenesestmõistetavalt käsitlevad kõik reisikirjad vähemal või rohkemal määral reisiliikluseolusid. Sellest tõsiasiast tuleneb ka töö kolmas eesmärk: kirjeldada milline pilt avaneb reisikirju lugedes 16. sajandi II poole ja 17. sajandi Eestimaa teedest, reisingimustest, marsruutidest, piiriületusest jvm. Põgusalt on vaadeldud sama küsimust ka teisest vaatepunktist: milline pilt avanes reisikirjade autoritele ning kuivõrd seda on võimalik uurida reisikirjade abil, tehes üldistusi mitme erineva teksti võrdluse baasil ning kaasates olemasolevaid uurimusi ja fakte.

Sarnaselt on töös uuritud ka Eesti olustiku üldmuljet. St eelkõige on keskendunud muljele, mis avaneb reisikirju lugedes ning põgusalt on võrreldud seda oletatava pildiga tegelikest oludest niivõrd kuivõrd see üksikute teemade puhul on võimalik. Siiski tuleb märkida, et töö mahtu silmas pidades ei ole iga üksiku teema puhul võimalik anda ammendavat ülevaadet kogu teabe kohta tegelikust olukorrast, vaid sageli on piirdutud reisikirjades avaneva pildi põgusa kommenteerimisega. Ka ei ole käesoleva töö autor pädev tegema põhjalikku etnograafilise ainese analüüsi.

Töö ülesehitus

Käesolev töö on jagatud kolmeks osaks. Töö esimene osa käsitleb reisikirju kui ajalooallikaid ja annab ülevaate Eesti ala käsitlevatest tekstidest, koos põgusa ülevaatega teksti autoritest, nende haridusest, reisi põhjustest, reisi ülevaate kirjutamise põhjustest ja Eesti ala käsitleva materjali iseloomust ning mahust.

Töö teises osas vaadeldakse transiitreisijate silmadele avanenud pilti Eesti- ja Liivimaa reisiliikluse oludest. Käsitletakse võimalikke marsruute Euroopast Venemaale reisimiseks ning kirjeldatakse Eesti ala läbivaid teid – nende heakorda, turvalisust. Vaadeldakse erinevaid teekonna võimalusi ning käsitletakse teekonnavaliku printsiipe.

Kolmas osa tööst keskendub pildile, mis avanes võõrale Eesti alal, kirjeldatakse muljeid ja eelarvamusi, mis tekstides avalduvad. Vaadeldakse linnade kirjeldusi, lihtrahva elu-olu ja peatatakse ka üldmuljel, mis on reisikirjades jäädvustunud. Talurahva elu-olu käsitletused on jagatud kahte suuremasse gruppi. Esimesse gruppi on paigutatud materjal, kus kirjeldatakse talurahva olukorda laiemalt ning mis on suuresti hinnanguline ja eelarvamustest tugevalt mõjutatud. Teise ossa on koondatud olustikulisi detaile käsitlevad kirjeldused, mis on tõenäoliselt vähem hinnangulised ja rohkem reaalsusele vastavad. Teemasisene ülesehitus on enamasti kronoloogiline, välja arvatud juhtudel, kui kirjeldusi on säilinud vähe ja kronoloogiline esitus sellele midagi juurde ei annaks.

Historiograafia

Reisikirjad ajaloo uurimise allikana pälvivad üha suuremat tähelepanu. On olemas üldiseid ülevaateid, üksiku reisikirja keskseid uurimusi ning hulgaliselt reisikirjade uurimise meetodilisi arutlusi. Kuna käesolev töö on keskendunud Eesti- ja Liivimaa kirjeldavatele tekstidele, on ka historiograafilises ülevaates põhirõhk Baltikumi käsitlevate reisikirjade uurimustel.

Eestist kirjutavaid autoreid tuleb vaadelda Euroopa ja Venemaa vaheliste kontaktide raames, kuna siinsete olude käsitlemist eraldi uuritud peaaegu ei ole. Eesti ajaloo kontekstis ja eesti autoritelt on ilmunud vaid põgusaid iseloomustusi üksikute autorite või tekstide kohta.¹ Mitmel juhul puudutatakse Adam Oleariuse tegevust ja reisikirja² ja ka koos Adam Oleariusega Tallinnas viibinud Paul Flemingi tegevust.³ Tema mõju on

¹ **Vello Helk** Augustin von Mörsbergi ja Jacob Ulfeldti reise kirjeldused. **Ilmar Talve** Adol Nicklassen Steinkallenfeldsi reisikirjeldus (Ühest reisikirjeldusest XVII sajandi algul, lk 164-174 – Sõna 1948. Stockholm). **Magnus and Aare Mörner** An unknown travel account from Livonia of 1645-1646. – Die baltischen Länder und der Norden: Festschrift für Helmut Piirimäe zum 75. Geburtstag, hrsg. Mati Laur und Enn Küng in Verbindung mit Stig Örjan Ohlsson. Tartu 2005, lk 152-171. Samuti **Juhan Kahki** ja **Voldemar Milleri** tõlgitud peatükid Eesti NSV ajaloo lugemikus, I kd. Tallinn, 1960.

² **Adam Olearius** Uus Pärsia reisikiri. Tõlk Ivar Leimus. Tallinn 1996. **Oskar Kallas** Mis võõrad aasta 250 eest meie maast ja rahvast arvasivad. – EÜS Album II (1894), lk 35-62.

³ Nt **Friedrich Amelung** Der Dichter Paul Fleming und seine Beziehungen zu Reval, lk 361-390. Dateerimata artikli separaat Tallinna Linnaarhiivis.

nähtud luulehuvi hoogustumisele Tallinnas 17. sajandi algul.⁴ Põgusa ülevaate Anton Goeteerise reisikirjast annab Odette Kirss.⁵ Goeteerise reisikirja põhjal käsitleb Hollandi saatkonna reisi ka Arnold Soom, keskendudes reisiolude kirjeldamisele.⁶ Reisisaatekirjandust on uurinud ka Kristi Viiding.⁷ Põhjalikumad ülevaadet Eesti- ja Liivimaad käsitlevatest tekstidest aga siiani tehtud ei ole.

Peaaegu ainus vaadeldava perioodi reisikirju põhiallikana käsitlev töö eesti keeles pärineb Arvo Teringult.⁸ Tering uurib Baltimailt Saksamaale ja Madalmaile ülikoolidesse sõitnud eesti- ja liivimaalaste reisiolusid 17.-18. sajandil ja annab ülevaate reisimise võimalustest nii merd kui ka maismaateed mööda. Aga nagu teemagi ütleb, keskendub see tekst Liivimaalt Euroopasse sõiduvõimalustele/viisidele ning käsitleb vähem Liivimaa tee- ja reisiolusid.⁹

Pisut sügavam analüüs saab reisikirjadele osaks etnograafiaalastes töodes. Ilmari Manninen tsiteerib mitmel pool Johann Arnold Brandi, Adam Oleariuse ja Jan Janzoon Struysi reisikirja.¹⁰ Samuti on etnograafiline Ilmar Talve käsitus Adolf Nicklassen Steinkallenfelsist. Talve käsitus on hea ka selle poolest, et ta vaatleb reisikirja ajaloo allikana ja võrdleb seda samast ajast pärineva Anton Goeteerise reisikirjaga. Talve toob oma käsitluses välja just elanikkonna välise kirjelduse, mis on üks reisikirjade suurimaid väärtusi ning nagu tõdeb ka Talve, on trükitud allikaid Eesti etnograafia kohta 17. sajandi

⁴ **Jaak Naber** Tallinna gümnaasiumi asutamine ja algus. – Keel ja kirjandus nr 5 1981, lk 257-272, siin lk 268.

⁵ **Odette Kirss** Rakvere ajalugu kõige vanemast ajast kuni 1944. aastani. – Virumaa Muuseumid, 2003, lk 38.

⁶ **Arnold Soom** Reisimisest ja maanteekõrtsidest Eestis XVII sajandil. – Sõna 1-4. Stockholm 1948, lk 123-127.

⁷ **Kristi Viiding** Die Dichtung neulateinischer Propemptika an der Academia Gustaviana (Dorpatensis) in den Jahren 1632-1656. (Dissertationes Studiorum Graecorum et Latinorum Tartuensis). Tartu 2002.

⁸ **Arvo Tering** Ülikoolidesse sõitvate eesti- ja liivimaalaste reisiolud 17.-18. sajandil. – Kultuuriloolised ekskursid. Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 6(13). Tartu, 2000, lk 67-117.

⁹ Hilisema perioodi reisikirju kasutab oma artiklis **Sirje Lusmägi** Piirilinn Narva 18. sajandi reisikirjades. – Raamatukogu nr. 2, 2000, lk 13-16. Reisikirju kasutab ka **Kristel Kase** The Reciprocal Images of the Russian and the English Merchants in the Second Half of the 16th Century. Magistritöö, Tartu Ülikool 1997. Käsikiri TÜ Raamatukogus.

¹⁰ Nt **Ilmari Manninen** Eesti rahvariiete ajalugu. Tartu 1927, lk 13, 16, 39, 242 jne.

alguses säilinud vähe.¹¹ Kuna Steinkallenfelsi reisikirja puhul oli tegemist 20. sajandil esmakordselt avaldatuga, siis kirjeldab Talve lühidalt ka autorit.

Eesti olusid vaatleb põgusalt veel 2002. aastal Kieli ülikoolis Sascha Taetzi kaitstud doktoritöö „Richtung Mitternacht: Wahrnehmung und Darstellung Skandinaviens in Reiseberichten städtischer Bürger des 16. und 17. Jahrhunderts.“ See uurimus annab hea raamistiku Eesti ala käsitlevate reisikirjade uurimisele. Keskendudes küll rohkem Skandinaavia kujutamisele, toob Taetz häid võrdlusi, iseloomustades Baltimaid ja teisi Põhjamaid. Ka kirjeldab ta põhjalikult reisieetvalmistusi, reisimarsruute ja reisimise tähtsust tollaegses Euroopas, tehes seda peamiselt reisikirjade põhjal. Muuhulgas kasutab ta mitmeid reisikirju (Kiechel, Wunderer, Olearius, Ayrmann), mis pakuvad huvi ka antud töö kontekstis.

Ülevaate saamiseks Eesti ala kirjeldavate tekstide ja nende autorite kohta, peab vaatlema Euroopa ja Venemaa suhteid käsitlevate reisikirjade uurimusi. 1995. aastal ilmus Marshall Poe „Foreign descriptions of Muscovy: an analytic bibliography of primary and secondary sources.“¹² See töö annab väga põhjaliku ülevaate kõigist tekstidest, mis on kirjutatud reisidelt Euroopast Venemaale, olles omamoodi jätk Friedrich von Adelungi 1846. aastal ilmunud teosele.¹³ Süstematiseerivad nimekirju oli ilmunud ka varem,¹⁴ aga käesoleva uurimuse seisukohalt on just need bibliograafiad kõige ülevaatlikumad. Kui Poe käsitus on ülimalt põhjalik ja kitsamalt bibliograafiline, siis Adelung annab autorite, reiside ja tekstide kohta kohati vägagi põhjaliku ja laiaulatusliku ülevaate. Samas on Adelungi tekstis palju eksitavat ja enamik fakte tuleb üle kontrollida.

Varasemale ajale iseloomulikud on ilma kommentaarideta ja sissejuhatusega reisikirjade publikatsioonid. 20. sajandi lõpupoole on publikatsioonid põhjalikumad ja paremini kommenteeritud. Sarnased tendentsid (keskendumine ühele autorile ja/või teksti

¹¹ **Talve** 1948, lk 164.

¹² **Marshall Poe** Foreign descriptions of Muscovy: an analytic bibliography of primary and secondary sources. Columbus (Ohio) 1995.

¹³ **Friedrich von Adelung** Kritisch-literärische übersicht der reisenden in Russland bis 1700, deren Berichte bekannt sind. Bd. I-II. St. Petersburg 1846.

¹⁴ Nt **John Locke** A Catalogue and Character of most Books of Voyages and Travels. – The works of John Locke in nine volumes. Vol. 9, London 1824, lk 513-564.

publitseerimisele-tõlkimisele) on levinud 19. sajandi ja 20. sajandi I poolel nii Vene kui ka baltisaksa ja Euroopa ajalookirjutuses. Siiski on olemas mõned huvitavad üldisemad ülevaated. 1877. aastal kirjutas Aleksander Brückner artiklite sarja venelastest välismaal¹⁵ ja välismaalastest Venemaal.¹⁶ Siinses kontekstis pakub huvi peamiselt viimane, kuna märkmed Brückneri käsitletud venelaste reisidest välismaale Eesti alasid ei puuduta. Huvipakkuv on see ehk vaatlemaks reisimist 17. sajandil üldisemalt, kuna artikli autor on kirjeldanud venelaste reise ja reiside kestust, tõdedes ise, et venelased välismaal olid 17. sajandil väga haruldane nähtus.¹⁷

Artikkel välismaalastest Venemaal käsitleb elualade kaupa välismaalasi, kes olid Venemaa teenistuses. Tekstis kasutatakse sealjuures mitmeid reisikirju (nt Olearius, Fletcher, Kilburger, Križanić, Ulfeld, Margeret, Massa, Bussow, Korb, Richter). Eraldi peatükina on käsitletud sõjavangide teemat, mis keskendub peamiselt Liivi sõja vangidele.¹⁸ See pakub antud töö kontekstis rohkem huvi, kuigi siin on Liivi sõja vangide teemat käsitletud vaid põgusalt reisikirjade bibliograafilises ülevaates. Siiski on Brückneri artiklis reisikirju käsitletud ainult informatsiooni allikana ja neid eraldi põhjalikumalt vaadeldud ei ole. Vangide endi kirjutised selle teema raames huvi ei paku, kuna käesolev töö keskendub võõraste kirjeldustele Liivimaa kohta.

Vene ajalookirjanduses on reisikirju ja reisimist käsitletud enamasti Venemaa ja Euroopa vaheliste suhete raames. Sel teemal on ilmunud mitmeid põhjalikke ja vähem põhjalikke käsitlusi, milles peamiselt keskendutakse kuvandi uurimisele.¹⁹ Ulatuslikum käsitlus Venemaa kuvandist välismaalaste reisikirjades ilmus Kljutševski sulest:

¹⁵ **Aleksander Brückner** Die Russen im Auslande im 17. Jahrhundert. – Baltische Monatsschrift Bd. XXV., 1877, lk 59-93, 306-323, 355-372, 451-471, 543-555.

¹⁶ **Aleksander Brückner** Die Ausländer in Russland im 17. Jahrhundert. – Baltische Monatsschrift Bd. XXV., 1877, lk 652-704, 723-765.

¹⁷ Samas lk 652.

¹⁸ Samas lk 680-684.

¹⁹ Põhjalikest käsitlustest vt nt **Kurt Forstreuteri** Preussen und Russland im Mittelalter. Die Entwicklung ihrer Beziehungen vom 13. bis 17. Jahrhundert. Königsberg-Berlin 1938. **Hans Uebersberger** Österreich und Russland seit dem Ende des 15. Jh". Wien und Leipzig 1906. Hollandi saadikutest kirjutab põgusalt **M. S.** Записки о России XVII-го и XVIII-го века по донесениям голландских резидентов. – Вестник Европы, 1868 т. I (I osa). Jt.

„Зказания иностранцев о России“ ja sarnane töö Botškarjovilt,²⁰ aga eurooplaste Venemaa kuvandit on uurinud ka teised.²¹

20. sajandi teisel poolel muutus reisikirjade uurimine ja kasutamine üha sagedasemaks ja avaramaks. Hakati kirjutama ülevaatlikke teoseid reisimisest ja reisikirjadest.²² Keskenduti reisikirjade üldistavale uurimisele ja uurimismetoodika välja töötamisele. Väga huvitavad selles vallas on ka Gabrielle Scheideggeri allikakriitilised arutlused²³ reisikirjades avaldatud materjali tõe ja kujutluse vahekorra ning Venemaa kuvandist Eurooplaste kujutluses. Charles Halperin²⁴ käsitleb võimalusi eraldada eelarvamusi reisikirjades teksti autori tegelikest reisimuljetest.

Programmiline kogumiku reisikirjade uurimise metoodikast ja neis avaldatud materjali kasutamise võimalustest andsid 1982. aastal välja Antoni Maçzaki ja Hans Jürgen Teuteberg,²⁵ kajastades 1981. aasta juunis Wolfenbüttelis aset leidnud konverentsi materjale.

²⁰ N. V. Botškarjov Московское государство по сказаниям иностранцев. Petersburg 1914.

²¹ Nt **Kari Tarkiainen** Se vanha vainooja. Käsitykset itäisestä naapurista Iivana Julmasta Pietari Suuren. Helsinki 1986. Siinkohal võiks nimetada ka Kristel Kase Tartu Ülikoolis 1997. aastal kaitstud magistritööd **Kase** 1997.

²² Nt **John W. Stoye** English Travellers Abroad, 1604-1667: Their Influence in English Society and Politics. London 1952 (Revised edition 1989). **C. D. Van Strien** British Travellers in Holland during the Stuart Period: Edward Browne and John Locke As Tourists in the United Provinces. Brill Academic Pub 1997.

²³ Nt **Gabriele Scheidegger** Das Eigene im Bild vom Anderen. Quellenkritische Überlegungen zur russisch-abendländischen Begegnung im 16. und 17. Jahrhundert. – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Bd. 35, Heft 3, 1987, S. 339-355.

²⁴ **Charles J. Halperin** Sixteenth-Century Foreign Travel Accounts to Muscovy: A Methodological Excursus. – Sixteenth Century Journal, Vol. 6, No. 2 (Oct., 1975), pp. 89-111; In the Eye of the Beholder: Two Views of Seventeenth-Century Muscovy. – Russian history: Histoire russe, 24 (4), 409, 1997, pp. 409-423.

²⁵ Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschungen, hrsg. Antoni Maczak und Hans Jürgen Teuteberg. – Wolfenbütteler Forschungen Bd. 21. Wolfenbüttel 1982.

1980.-90. aastatel ilmus mitmeid artiklite kogumikke, mis käsitlevad sakslaste suhteid Venemaaga.²⁶ Käsitletud on ka inglaste suhteid Venemaaga.²⁷ Paraku tuleb tõdeda, et need uurimused ei puuduta Eesti alaga seonduvat.

Kui pidada silmas, et Eesti talupoegade sotsiaal-majanduslik olukord Rootsi ajal on küllaltki põhjalikult läbi uuritud valdkond,²⁸ tuleb tõdeda, et eestlaste kujutamine ja olukorra kirjeldamine on pälvinud alusetult vähe tähelepanu. Arvestades reisikirjades leiduva materjali rohkust, võib öelda, et kümned eestlaste elu-olu kirjeldused, mis on ilmunud ka trükis, on eesti ajalookäsitlustest kõrvale jäänud. Mingil määral on tegeletud talupojakujutusega kroonikates²⁹ ning on vaadeldud Eesti imidžit keskaegses leksikoloogias,³⁰ aga reisikirjades avaldatud materjal eesti talurahva kohta alles ootab ajalookirjandusse toomist. Selle ülesande lahendamisel püüab osaleda ka käesolev töö.

Jättes kõrvale reisikirjad, võime tõdeda, et reisimise temaatikaga laiemalt on tegeletud väga palju. Hea ülevaate reisioludest ja reisimisega seotud probleemidest

²⁶ Russen und Russland aus deutschen Sicht 9-17. Jh., hrsg. M. Keller, München 1985; Reiseberichte von Deutschen über Russland und von Russen über Deutschland, hrsg. F. B. Kaiser, B. Stasiewski, Köln-Wien 1980; Der finnische Meerbusen als Brennpunkt: Wandern und Wirken deutschsprachiger Menschen im europäischen Nordosten: Beiträge anlässlich des 1. Internationalen Symposiums zur deutschen Kultur im europäischen Nordosten ... vom 6. bis 10. September 1995 in Tallinn/Estland, hrsg. Robert Schweitzer, Waltraud Bastman-Büchner, Helsinki 1998; Deutschland-Livland-Russland. Ihre Beziehungen 15. bis zum 17. Jh., hrsg. Norbert Angermann, Lüneburg 1988.

²⁷ **Edward A. Bond** Introduction – Of the Russe Common Wealth, by Giles Fletcher; and the Travels of Sir Jerome Horsey, now for the first time printed entire from his own manuscript. (Russia at the close of the sixteenth century). Comprising, the treatise 1967, lk I-CXXXIV.

²⁸ Sellega tegid algust juba Baltisakslased nt **Astaf Transehe-Roseneck**, aga seda on palju uurinud ka eesti ajaloolased (nt **Enn Tarvel**, **Herbert Ligi**, **Ülle Liitoja-Tarkiainen**, **Aleksander Loit** jt). Mainima peaks ka saksa ajaloolase **Jürgen Heyde** tööd Bauer, Gutshof und Königsmacht : die estnischen Bauern in Livland unter polnischer und schwedischer Herrschaft 1561-1650. Köln-Böhlau 2000.

²⁹ Nt **Sulev Vahtra** Balti kroonikad ja nende osa eesti rahva mineviku valgustamisel – Eesti kirjanduse ajalugu. 1. Tallinn 1965, lk 95-106. **Katri Raik** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu 2004.

³⁰ **Juhan Kreem** The image of Livonia by humanists: Ruling motives and developments in general literature from Aeneas Silvius to Sebastian Münster. Budapest 1994 (käsikiri autorilt).

Euroopas tervikuna saame kasvõi Margus Laidre raamatust Sõnumitooja või salakuulaja? Nüüdisaegse diplomaatia lätted 1454-1725.³¹

Kitsamalt Eesti ala reisioludega seoses on ilmunud mitmeid kirjutisi teedest ja mereteedest,³² postijaamadest³³ ja postiveo korraldusest.³⁴ Reisikirju vaatlevad need tööd aga vähesel määral. Põgusalt käsitlevad reisioludega seonduvat ka kaubandusajaloo alased tööd,³⁵ kuid ka need ei kasuta reisikirju.

Hea ülevaate maanteekõrtside arengust ja probleemidest 17. sajandil annab Arnold Soom, kes on oma artiklis kasutatud teelusid puudutavaid lõike Goeteerise reisikirjast.³⁶ Postivedu ja reisiliiklust on uurinud veel Läti ajaloolane ja arhivist Georg Jensch, kes annab oma artiklis ülevaate küüdikorralduse arengust, reisijatele peatusvõimaluste loomisest kõrtsides ja postiveoteede ning hobusevahetuspunktide rajamisest.³⁷ Põgusalt on 17. sajandi postikorraldust puudutanud ka Julius Bleyer ja M. Riimaste.³⁸ Need keskenduvad siiski rohkem postiveo korraldusele, puudutades reisiliiklust vaid möödaminnes. Arhitekt Kalvi Aluve on kirjutanud postijaamade osast reisiliikluse korraldamisel 17.-19. sajandil ning on varustanud oma ülevaate rohke illustreeriva materjaliga.³⁹ Gertrud Westermann annab põhjaliku nimekirja kõigi Eestis asunud

³¹ **Margus Laidre** Sõnumitooja või salakuulaja? Nüüdisaegse diplomaatia lätted 1454-1725. Tallinn 2003.

³² **Leo Tiik** Keskaegsest mereliiklusest Balti merel ja Soome lahel. – Eesti Geograafiaseltsi aastaraamat. Tallinn 1957, lk 207-230; **Hain Rebas** Keskaegsed mereteed Baltikumi. Stockholm 1980.

³³ Nt **Enn Küng** Postitee Riiast üle Tartu Narva A.D. 1639. – Eesti filatelist. Tallinn 2001 38, lk 1-14; **Kalvi Aluve** Hobupostijaamadest Eestis. Tallinn, 198-?; **Gertrud Westermann** Krüge und Poststationen in Estland und Nordlivland vom 17. bis zum 20. Jahrhundert. Lüneburg 1994. Schriften der baltischen historischen Kommission. Bd. 5.

³⁴ Nt **Eerik Sell** Postijaamad riigi ja reisija teenistuses. Tallinn 1976.

³⁵ Nt **Arnold Soom** Vene transiit kaubanduse probleem ja Eesti linnad 1636-1656. I-II, 197?, käsikiri TLÜ Akadeemilises Raamatukogus; **Enn Küng** Rootsi majanduspoliitika Narva kaubanduse küsimuses 17. sajandi teisel poolel. Tartu 2001.

³⁶ **Soom** 1948, lk 123-127.

³⁷ **Georg Jensch** Das Postwesen in Livland zur Schwedenzeit. – Sonderdruck aus der Sitzungsberichten des Gesellschaft für Geschichte und Allertumskunde zu Riga 1932-1933.

³⁸ **Julius Bleyer** Postiajaloolisi katkendeid Rootsi ajastust seoses Eesti ja Liivimaaga. – Eesti-Rootsi posti juubeli album. Tallinn 1936, lk 29-74. **M. Riimaste** Mõnda Haapsalu postkontoritest ja postioludest Läänemaal (1665-1918). Haapsalu 1937.

³⁹ **Kalvi Aluve** Postijaamast tänapäevani. Tallinn 1965.

postijaamade ja kõrtside kohta.⁴⁰ Nagu eespool toodust näha, on reisiliiklusega seonduvate teemadega tegelenud paljud autorid, kuid samas tuleb tõdeda, et terviklik käsitus reisiliikluse korraldamisest Rootsi-aegsel Eestimaal siiski puudub. Kõige ülevaatlikum on Tõnu Raidi teede ajalugu käsitlev raamat.⁴¹ Raid mainib ka kümnekonda reisikirja,⁴² kuid kasutab peamiselt juba eestikeelsena ilmunud tõlkeid. Algupärandina kasutab ta Johann Arnold von Brandi ja Rafael Barberini reisikirju, kuid käsitleb neid siiski vaid mõne lausega. Küll aga annab ta põhjaliku ülevaate teoludest, tee ehitusest jm teede ja kaartidega seotust.

Allikad

Käesoleva töö allikaks on 16. sajandi II poole ja 17. sajandi Eesti- ja Liivimaad käsitlevad publitseeritud reisikirjad. Vahet ei ole tehtud autori kaasajal ja tänapäeval avaldatud reisikirjade vahel, kuna antud teema raames ei ole uuritud reisikirjade allikaid ja omavahelisi mõjusid.

Žanriliselt on reisikirja piirid hägused. Sisult võib reisikirjade hulka arvata paljud päevaraamatud, autobiograafiad, diplomaatilised ettekanded, kirjad jm. Käesolevas töös käsitletud tekstide hulgas on samuti nii jutustusi kaugetest maadest, kirju, reispäevikuid, teekonna üksikasjalikke kirjeldusi jne. On kasutatud ka üht kirikuvisitatsiooni protokollit. Tekstide valikul on lähtutud peamiselt kahest printsiibist:

- 1) teksti autor on võõramaalane, kelle pidev elukoht on väljaspool Eesti- ja Liivimaad.
- 2) sündmusi, mida ta käsitleb, on ta ise kogunud või nende kohta vahetute pealtnägijate käest kuulnud.

Neile printsiipidele vastavatest tekstidest on kasutatud suurt osa informatsiooni, mis puudutab liiklusolustikku või kohalike rahvaste elu-olu. Ajaloosündmuste kajastuste vaatlemine on töö mahtu silmas pidades kõrvale jäänud.

⁴⁰ Westermann 1994.

⁴¹ Tõnu Raid Eesti teedevõrgu kujunemine. Tallinn 2005.

⁴² Raid 2005, lk 22-23: Ghilbert de Lannoy, Sofia Palaiologos, Rafael Barberini, Jacob Ulfeld, Jerzy Radziwill, Augustin Freiherr zu Mörsberg und Beffort, Anton Goeteeris, Adam Olearius, de Brien, Nicolaas Witsen, Jakob Langebek, Johann Arnold von Brand.

Sellest perioodist on olemas veel mitmeid reisikirju, mille autorid ei käinud küll Eestis, aga meie ajalooga seonduvaid sündmusi (nt Liivi sõda) siiski käsitlevad. Käesoleva töö lisana esitatud nimekirja need siiski kantud ei ole. Siin on kasutatud reisikirju, mille autoritel oli Eestiga otsene kontakt.

Käsitlevate reisikirjade puhul eelistatakse kaasaegsel tasemel kommenteeritud väljaannet. Kui see aga puudub, on kasutatud kõiki olemasolevaid (kättesaadavaid) väljaandeid-tõlkeid paralleelselt. Kui on olemas reisikirja tõlge eesti keelde ja tõlge ei ole lühendatud (nagu nt Wunderer)⁴³ ega keeleliselt vananenud (nagu nt Brand)⁴⁴ on tsiteerimisel kasutatud juba valmis tõlget (vajadusel siiski keeleliselt redigeeritud). Mõnel üksikul juhul on kasutatud ka andmeid reisikirja ümberjutustusest. Ümberjutustust on kasutatud ainult reisikirjade nimekirja koostamisel. Kohaliku rahva elu-olu kirjeldustes ja reisimuljete vaatlemisel on kasutatud ainult tekstina kätte saadud reisikirju.

Reisikirjade nimekiri on koostatud kasutades vene, baltisaksa ja eesti ajakirjandust, interneti, erinevate raamatukogude katalooge (nt Tartu Ülikooli Raamatukogu, Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu, Eesti Rahvusraamatukogu, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen). Andmed autorite kohta pärinevad nende teoste väljaannetest, erinevatest teatmeteostest ja internetist.

Reisikirju on kasutatud Tartu Ülikooli Raamatukogus, Tallinna Ülikooli Akadeemilises Raamatukogus, Venemaa Riiklikus Raamatukogus, RVL vahendusel ning internetis.

⁴³ **Mattias Johann Eisen** Liivimaa pärisrahvad ja laplased ühes vanas raamatus. Päevaleht 1916 nr 151.

⁴⁴ **Johann Arnold Brandi** kirjeldused eestlaste elust kahesaja aasta eest, tõlkinud **I. Palm**. – Postimees 1902 10./11. juuli.

I peatükk

Reisikirjad

Reisikirju on kirjutanud erinevad inimesed, väga erinevatel põhjustel ja erinevas vormis. Reisipäevikud, reisiettekanded, poliitilised traktaadid, seiklusjutud ja isegi luule – see on vaid üks osa žanridest, mida kasutades reisimuljeid on jäädvustatud. Nende tekstide vahel ei ole sageli muud kokkupuutepunkti kui vaid tõsiasi, et need on kirjutatud reisilt saadud muljete põhjal. Reisikirju kirjutati juba antiikajal ja keskajal. Eriti moodi läks reisikirjade kirjutamine ja avaldamine 18. sajandi teisel poolel⁴⁵ – võib öelda, et reisikirjad levisid koos kirjaoskusega. Žanri valik olenes aga suuresti eesmärkidest, mida kavandatav tekst pidi täitma. Iseenesestmõistetavalt on suured erinevused meelelahutusliku jutukese ja saadiku ettekande vahel. Siiski kujunes 16.-17. sajandil välja ka spetsiaalne žanr – reisikiri.

Reisihuvi elavnedes ja reisikirja kui kirjandusžanri populaarsuse kasvades tekkis vastavalt humanistlikule paradigmatsele idee töötada välja nii reisimise kui ka reisimisest kirjutamise reeglistik.⁴⁶ Eeskujuks olid antiikaegsed tekstid jt üldtuntud reisikirjad. 1570. aastatel tegeldi Saksamaal ja Madalmaades mitmel pool üheaegselt reisimise mõtestamise ja õpetamisega. 1574. aastal ilmus Strassburgis saksi juristi Hieronymus Turleri õpetus „De peregrinatione et agro Neapolitano libri II“ („Kaks raamatut reisimisest ja Napolist“) ja 1577. aastal ilmus Theodor Zwingeri „Methodus apodematica“ („Reisimeetod“) ja samal aastal ka Hugo de Bloote „Tabula Peregrinationis continens Capita Politica“ („Poliitilisi

⁴⁵ **Antoni Maçzak** Zu einigen vernachlässigten Fragen der Geschichtsschreibung über das Reisen in der frühen Neuzeit. – Reiseberichte als Quellen... 1982, lk 316.

⁴⁶ Vt nt **Kristi Viiding** Arukast reisimisest. Kolm reisimetoodilist traktaati 17. sajandi Eesti kirjanduses. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil, II, koostanud Enn Küng. Tartu 2006, lk 7-49. See artikkel on hea sissejuhatus ja raamistik reisimist ja reisidest kirjutamist käsitlevale probleemistikule.

peatükke sisaldav reisitabel“). Need raamatud olid kuni 17. sajandi lõpuni peamised juhendid reisimisel.⁴⁷

Reisist kirjutamine oli üks reisijuhendite osa. Hugo de Bloot formuleeris 117 küsimust, millele vastates saab hästi võõrast linna kirjeldada. Küsimused puudutavad kõike, mis ühes paikkonnas huvi võib pakkuda. Küsimusi on suurtest üldistest teemadest, nagu linna (riigi) valitsemine, kirik kuni pisiasjadeni nagu kuritegevus, vaesed, pidalitõbised jne kohta. Kirjeldused peaksid algama nimede päritolu selgitamisest, tuleks kirjeldada territooriumi, ajalugu, poliitilist korda, ehitusi, inimeste eluviise ja tähtis on teha seda loetavas stiilis ilma suurte liialdusteta. Enamasti peaks reisimuljete kirjutamise eesmärk olema nende avaldamine, kuid need reeglid käivad ka võõrastest maadest jutustamise kohta. Reeglistikke ja juhendeid tõlgiti ladina keelest mitmetesse keeltesse. Need reeglid olid abiks reisikirjade autoritele sajandeid.⁴⁸ Võib öelda, et humanistide poolt välja töötatud reisikiri on reisidest kirjutamise arhetüüp tänase päevani.

I, 1 Reisikirjad ajalookirjutuses

Sama kaua kui reisikirju on kirjutatud, on neid kasutatud ka ajaloo uuringutes. Juba Herodotos kasutas oma „Ajalugu“ kirjutades reisidelt saadud muljeid ning teadmisi. Ajalooteadmine ilma mõnede reisikirjadeta oleks paljuski teistsugune. Siinkohal võib kasvõi meenutada Marco Polo reisikirja. Reisikirju kasutati nii ajalookirjeldustes kui ka uute reisikirjade kirjutamisel. Ajalookirjutuse professionaliseerudes jäid reisikirjad tahaplaanile, kuna neis avaldatu hinnati kahtlaseks ja raskesti kontrollitavaks, kuid seda siiski lühikeseks perioodiks – tänapäeval pälvivad reisikirjad ajaloo uurimise allikana üha suuremat tähelepanu, tuleb vaid jälgida, et materjalile esitatavad küsimused kasutaks reisikirjades avaldatud informatsiooni tõsiseltvõetavaid tahke.

⁴⁷ **Justin Stagl** Die Methodisierung des Reisens im 16. Jahrhundert. – Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur. Herausgegeben von Peter J. Brenner. Bonn 1988, lk 140-177, siin 140-141. Reisimetoodikast ja sellealastest kirjandusest vt ka **Viiding** 2006.

⁴⁸ Kuni 18. sajandi lõpuni on fikseeritud ca 300 reisikirja, kus on jälgi nende juhiste kasutamisest. **Stagl** 1988, lk 145.

Sellest tuleneb ka olulisim küsimus reisikirja uurijate jaoks: küsimus reisikirjades avaldatud materjali tõlevastavusest ja küsimus võimalustest seda kontrollida või selle päritolu tuvastada.⁴⁹

Materjali tõlevastavuse kontrollimise viisid sõltuvad loomulikult eelkõige sellest, mida konkreetse reisikirja puhul uurida tahetakse. Enamasti on reisikirjad lisaallikaks või illustratsiooniks, aga reisikiri kätkeb endas ka hulgaliselt informatsiooni, mida kusagilt mujalt saada ei õnnestu. Sageli annab autor edasi enda vahetult kogetut ja kaasaegseid jutustusi, vahendab hoiakuid ja arvamusi. Eriline nõ võib olla pilk, millega reisimees enda ümber vaatab, annab teateid kõige argisemate teemade kohta, mida kohalikud ei kirjelda ja millest muid tõendeid säilinud ei ole.

Eelkõige saab reisikirjade põhjal vaadelda reisiliikluse olusid,⁵⁰ mille kohta sedavõrd ilmekaid ja värvikaid kirjeldusi ei ole üheski teises allikas. Michael Harbsmeier toob reisikirjade väärtusena esile erinevate sotsiaalsete gruppide kirjeldused, rõhutades, et kirjaoskamatute talupoegade kohta reisikirjades avaldatud etnograafilised kirjeldused on varauusaegsete allikate hulgas üpris unikaalne materjal.⁵¹ Antoni Maćzak vaatleb reisikirjade kui ajalooallikate plussina mõtete ja tunnete avaldamist,⁵² mida sellisel kujul on raske teistsugustest allikatest leida. Mitmed autorid leiavad, et reisikirjade abil on tulemuslik uurida kirjutaja isikut ja päritolumaa mentaliteeti, kuna reisikirjades leiab rõhutamisest kõik, mis on teisiti kui kodus.⁵³ Lisaks panevad reisikirjade autorid subjektiivselt kogetu laiemasse konteksti, võrreldes kõike nähtut oma kodumaaga või varem kogetuga. Ühelt poolt hea võimalus tutvuda autori päritolumaa mentaliteediga ja seal levivate eelarvamustega, on reisikirjad ka heaks allikaks uurimaks mõne konkreetse

⁴⁹ Neid küsimusi käsitletakse enamasti teemade kaupa. Vt nt kogumikku *Reiseberichte als Quellen...* 1982. Etnograafia – nt **Joan Thirsk**, mentaliteedi- ja kultuuriajalugu – nt **Michael Harbsmeier**, sotsiaalmajanduslik ajalugu – **Harald Witthöft**.

⁵⁰ **Michael Harbsmeier** *Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen: Überlegungen zu einer historisch-anthropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen.* – *Reiseberichte als Quellen...* 1982, lk 13.

⁵¹ **Harbsmeier** 1982, lk 9.

⁵² **Maćzak** 1982, lk 316.

⁵³ Vt nt **Harbsmeier** 1982, lk 1-32, siin lk 1.

piirkonna kuvandit. Samuti on reisikirjad allikaks eelarvamuste ja kuulujuttude uurimisel, mida Antoni Maćzaki sõnul võib täiesti õigustatult pidada intellektuaalse ajaloo osaks.⁵⁴

Reisikirjades avaldatud materjal on ülimalt mitmekesine ja seda analüüsid tuleb pidada silmas väga erinevaid tegureid, mis reisikirja kui teksti valmimist on mõjutanud.

Üks tähtsamaid tingimusi tekstides esitatud faktide tõlgendamisel on püüda mõista põhjuseid, miks konkreetne tekst on kirjutatud. Tekstiloome põhjused ja eesmärgid determineerivad väga olulisel määral tekstis esitatud informatsiooni valikut ja esitamise tonaalsust. Tähtis on, kas tekst on kirjutatud publitseerimiseks, ametkondlikuks kasutamiseks või isikliku päevikuna. Mida laiemale publikule mõeldes see on kirjutatud, seda enam leidub tekstis varem loetud kirjandusele tuginevaid üldistusi.

Žanrireeglid määratlevad rõhuasetusi ja kirjeldatu selektsiooni suurel määral. Kuigi paljudes reisikirjades kasutatakse vaheldumisi nii statistilis-kirjeldavat kui dünaamilis-narratiivset jutustamisstiili,⁵⁵ on paljud reise kirjeldavad tekstid loodud taotluslikult näiteks ilukirjanduslikena või poliitilise traktaadina ning ühene žanrimääratlus mõjutab ka teksti sisu. Publitseerimiseks mõeldud reisikirjades on žanripäraselt tähtsal kohal toopika, aga ka vähem trafaretsed ilukirjanduslikud lisandid. Kui toopilised kirjeldused linna või maa jõukusest ja ilust leiab tekstist kergesti üles, on lihtsaid ilukirjanduslikke liialdusi märksa raskem tuvastada.

Žanri ja kirjutamise põhjustega samavõrra tähtis on arvestada autori päritolu, elusaatust, positsiooni ja haridust. Mida kaugemale reisitakse, seda suuremad on erinevused koduste olude ja teel nähtu vahel ning seda suurem on autori imestus, aga suurem on ka võimalus eksida detailide tõlgendamisel. Samuti mõjutab vaatepunkti reisi eesmärk. Kui vaadelda näiteks saadikut või huvireisijat, siis võib tõdeda, et nende reisirid erinevad suuresti. Erinevad on marsruudid, ööbimisvõimalused, inimesed keda kohatakse ja kellega suheldakse jne. Kirjeldatava selektsiooni mõjutab ka autori ühiskondlik positsioon ja hariduslik taust. Kõrgelt haritud saadik märkab ja kirjeldab oma reisil oluliselt erinevaid detaile kui keskclassi seikleja.

Haridusest, maailmavaatest ja elukohast sõltuvad autori allikad, mis on olnud abiks konkreetse reisikirja kirjutamisel. Reisikirja analüüsid on hea, kui on võimalik kindlaks teha millised on teksti eeskujud ja allikad. Varauusaegsetes tekstides on

⁵⁴ **Maćzak** 1982, lk 315-323.

⁵⁵ **Harbsmeier** 1982, lk 2-3.

varasemate autoriteetsete arvamuste sissetoomine vägagi tavaline. Paraku tehakse seda reisikirjades sageli ilma viitamata või äärmisel juhul viidatakse põgusalt ilma konkreetseid autoreid ja teoseid mainimata. Allikate ja eeskujude kohta oletuste tegemine on võimalik vaid seetõttu, et tolleaegsete allikate jm kirjanduse nimekiri on piiritletav.

Kirjanduse kasutamise võimalusi välja selgitades, on tähtis arvestada reisikirja kirjutamise aega reisi suhtes. Ühelt poolt annab see aimu autori võimalustest kasutada sekundaarset kirjandust, aga teisest küljest annab see meile aluse otsustada kuivõrd kohapealsed on tekstis avaldatud teated. Kui reisikiri on kirjutatud peale reisi, siis on oht, et tekstis esineb lokaliseerimise vigu või aetakse fakte lihtsalt segamini. Kui reisikiri on kirjutatud reisi ajal, on see teekonnakesksem ja väljendab enam autori vahetut kogemust. Teisest küljest ei ole alati lihtne otsustada, kas reisikiri on kirjutatud reisil olles või peale reisi lõppemist. On mitmeid tekste, mille puhul me võime kirjutamise aega vaid oletada. Lisavõimalusena tõuseb esile reisikirja kirjutamine peale reisi, reisi ajal tehtud märkmete põhjal. Samas on suurema osa tekstide puhul siiski võimalik teha järeldusi nende kirjutamise aja kohta või on kirjutamisprotsess koguni dokumenteeritud.

Üks keerulisemaid probleeme, millega reisikirja lugeja kokku puutub, on tekstide eelarvamuslikkus. Eelarvamusi on raske tuvastada ja nad võivad olla sageli eksitavad. Siiski analüüsid mitmeid samast perioodist pärinevaid reisikirju paralleelselt on võimalik eelarvamuslikke hoiakuid tuvastada ja eristada isegi kontekstuaalseid erinevusi erinevate rahvaste eelarvamuste vahel. Väga huvitavalt analüüsib eelarvamusi reisikirjades Charles Halperin oma artiklis „Sixteenth-Century Foreign Travel Accounts to Muscovy: A Methodological Excursus.“⁵⁶ Halperin tõdeb artikli lõpus, et eelarvamusi on võimalik tuvastada vaadeldes reisikirjades esitatud teavet kirjeldatud maa ajaloo valguses, pannes esitatud materjalid laiemasse konteksti ning võrreldes seda teiste sama perioodi reisikirjadega.⁵⁷

Kokkuvõtvalt võib öelda, et reisikirju uurides on hea, kui on võimalik saada teada, miks on konkreetne tekst kirjutatud, kellele suunatud, kes on autor, milline on tema hariduslik taust ja ühiskondlik positsioon, milline elusaatus, millal ta on oma teksti kirjutanud ja milliseid abimaterjale kasutanud. Lisaks on oluline pidada silmas

⁵⁶ **Charles J. Halperin** Sixteenth-Century Foreign Travel Accounts to Muscovy: A Methodological Excursus. – Sixteenth Century Journal, Vol. 6, No. 2 (Oct., 1975), pp. 89-111.

⁵⁷ Samas 1975, lk 110-111.

ajastupäraseid žanriisearasusi ning tekstis esineda võivaid eelarvamusi. Iga teksti kohta sedavõrd põhjalikku teavet loomulikult saada ei õnnestu. Sageli ei tea me autorist muud, kui ta ise enda kohta oma tekstis on kirjutanud, me ei tunne tema allikaid ega oska eeldada tema varasemat lugemust. Sellest hoolimata pakuvad reisikirjad hulgaliselt huvitavat materjali. Kui ei ole ka võimalik nende põhjal teha laiaulatusikke järeldusi ajaloo faktoloogilise poole kohta, on reisikirjad asendamatuks allikaks ajaloo illustreerimisel, aga ka paljude mentaliteedi, kuvandi, kommunikatsiooni jms küsimustega seonduva uurimiseks.

I, 2 Eesti- ja Liivimaad kirjeldavad reisikirjad

Eesti- ja Liivimaad kirjeldavad varauusajal enamasti reisikirjad, mille autorid liikusid Euroopast Venemaale. 16.-17. sajandi jooksul elavnesid Euroopa riikide suhted Venemaaga – suheldi sõjalistel, majanduslikel kui ka poliitilistel kaalutlustel. Reisida tuli sageli, mistõttu süvenes huvi ning suurenes vajadus teabe järele, mis kirjeldaks Venemaad ja sinna reisimist. Heaks informatsiooni allikaks osutusid reisikirjad, mida hakati kirjutama üha sagedamini. Just sellistes tekstides leidub ka Eesti- ja Liivimaa kirjeldusi ja ülevaateid siinsete teede olukorrast.

Eesti ala käsitlevad reisikirjad on erinevad oma žanri, süvenemisastme, tõepärasuse, eesmärkide jne poolest. Nende tekstide autorite seas on olnud väga huvitava ja keerulise elukäiguga inimesi. Enamik siinkandis reisinud inimestest, kes oma reisimuljeid jäädvustasid, olid kas mõne saatkonna teenistuses või liikusid siinkandis mõne Euroopa riigi valitseja ülesandel. Huvireisijaid või seiklejaid on siiakanti sattunud vaid üksikuid.

Väga varieeruv on Eesti ala käsitleva teksti maht. On reisikirju, kus Eestiga seonduvat käsitletakse mitmel kümnel leheküljel ja on tekste, kus peatutakse vaid põgusalt mõnel üksikul faktil. Grupeerides Eesti ala kirjeldavaid tekste kirjelduste mahukuse ja põhjalikkuse järgi võib tõdeda, et kõige põhjalikumad kirjeldused pärinevad nõ klassikalistest reisikirjadest. Diplomaatilised ettekanded käsitlevad Eestiga seonduvat vaid põgusalt, samuti poliitilised traktaadid, mis annavad ülevaate ajastu poliitilistest oludest laiemalt, keskendumata konkreetsele olustikule. Huvitavaid, Eesti ajalugu

käsitlevaid materjale, leidub ka seikluslikes eluloo või teekonna kirjeldustes ning reisiseiklustest inspireeritud ilukirjanduses.

I, 2 (1) Klassikalised reisikirjad

Kõige põhjalikumalt Eesti alaga seonduvat käsitlevad nõ klassikalisse reisikirja žanrisse kuuluvad teosed. Enim neist on tuntud **Adam Oleariuse**⁵⁸ reisikiri, millele värvikuse ja mitmekesisuse poolest on tõesti raske võrdset leida. Põhjalikkuses võistlevad Oleariuse tekstiga **Hans Moritz Airmanni**⁵⁹ ja **Johann Arnold Brandi**⁶⁰ reisikirjad. Kõik kolm reisikirja kirjeldavad Eesti- ja Liivimaa alasid mitmetes peatükkides, vahendades hulgaliselt huvitavaid detaile olustikust, maarahvast, linnadest ning kommetest.

Nende tekstide autorid reisisid Eesti- ja Liivimaal erinevate saatkondade koosseisus. Kuivõrd tekstid on kirjutatud laiemale avalikkusele mõeldes, ei peatuta pikemalt saatkondade tööstel ülesannetel, vaid keskendutakse humanistlikus laadis võõraste maade ja rahvaste kirjeldamisele.

Adam Oleariuse ja Johann Arnold Brandi reisikirjad on ülesehitatud reisi loogikast lähtudes ning kajastavad ka teeludega seonduvat. Hans Moritz Ayrmanni tekst reisiolusid ei kajasta, kuna Ayrmann oli Rootsi kuninga teenistuses ja viibis Eesti- ja

⁵⁸ Adam Oleariuse reisikirjast ilmus juba autori eluajal mitu trükki. Hiljem enim republitseeritud on 1656. aasta väljaanne **Adam Olearius** Vermehrte neue Beschreibung der Muskowitischen und Persischen Reyse... Welche Zum andern mahl heraus gibt Adam Olearius ... Schlesswig, Gedruckt in der Fürstl. Druckerey, durch Johan Holwein Jm Jahr M DC LVI. Oleariuse reisikirja Eestit puudutavast osast on ka tõlge eesti keelde **Adam Olearius** Uus Pärsia reisikiri. Tlk Ivar Leimus, Tallinn 1996.

⁵⁹ **Hans Moriz Ayrmann** Reisen durch Livland und Russland in den Jahren 1666–1670. Aus seinen eigenhändigen Aufzeichnungen zum erstmal veröffentlicht und eingeleitet von Kurt Schreinert. (TÜ Toim, B/40. Humanoria). Tartu 1937.

⁶⁰ **Johann Arnold Brand** Johan Arnholds von Brand weyland J.U.D. und in der Universität zu Duisburg am Rhein Professoris Ordinarii Reysen durch die Marck Brandenburg, Preussen, Churland, Liefland, Presscovien, Gross-Naugardien, Tweerien und Moscovien ... anbey Eine Seltsame und sehr Anmerckliche Beschreibung von Sibirien. Alles nachgesehen und mit nöthigen Übersetzungen, Anmerckungen und Kupfferstücken gezieret und vermehret ... Durch Heinrich-Christian von Henning.“ Wesel 1702.

Liivimaal mitmete saatkondades koosseisus erinevatel aegadel (ca 1666-1670) ja kirjutas oma ülevaatliku teose 1672. aastal tagasivaatena oma reisele.

Kõik kolm autorit olid saanud hea hariduse. Adam Olearius oli lõpetanud Leipzigi ülikooli ning töötas hilisemas elus Schleswig-Holsteini hertsogi õukonnas matemaatiku ja antikvaarina. Hans Moritz Ayrmann oli lõpetanud Jena ülikooli, Johann Arnold Brand oli Duisburgi ülikooli õigusteaduste doktor.

Tekstide põhjalikkust vaadeldes võib eeldada, et nende kirjutamisel on kasutatud mitmeid sekundaarseid materjale ning mõningaid neist ka nimetatakse. Adam Olearius nimetab lisaks mitmetele antiikautoritele näiteks Salomon Henningi ja Hermann Hamelmanni⁶¹ kroonikaid. Johann Arnold Brand viitab Vastseliina kirikuõpetajale.⁶²

Adam Olearius ja Hans Moritz Ayrmann viibisid Eestis mitmel korral ja sh ka pikemaid perioode ning omasid kohalike sakslastega pikaajalisi ja tihedaid kontakte ning ammutasid suure osa teadmistest tõenäoliselt neilt. Johann Arnold Brand oli Eestis vaid nädalasel läbisõidul.⁶³ Sellest tulenevalt võib arvata, et tema tekst põhineb rohkem loetul ja kuuldul kui oma silmaga nähtul või ise kogetul. Samas pühendab Brand peatüki eesti keelele, tuues mitmeid näiteid, millest võib siiski oletada, et ta puutus kokku kohalike elanikega või kellegagi, kes eesti keelt tundis. Sama võib eeldada ka teiste teemade kohta, mida Brand käsitleb, kuna tema teose rõhuasetus on lihtrahval, aga mõne nädalasel reisil ei saanud kohalikega kokkupuuted olla sedavõrd ulatuslikud kui tema teksti alusel võiks eeldada.

Küllalt põhjalikult käsitlevad Eesti ala mitmed reisikirjad, mis keskendudes peamiselt küll reisioludele ja liiklusele, kirjeldavad laienduseks võõraste rahvaste elu-olu ja võõraid maid. Žanriliselt on need sarnased klassikalistele humanistlikele reisikirjadele, kuid keskenduvad vähem laiaulatuslikule ülevaatele kaugetest maadest ja kirjeldavad rohkem oma silmaga nähtut. Põhjalikkuses ei saa neid võrrelda eelpool nimetatutega, aga nende vahendatud informatsioon on sageli vahetum ja rohkem isiklikel kogemustel põhinev. Selliste tekstide eeliseks on nende statistilis-kirjeldav iseloom, mistõttu neis esineb vähem liialdusi, ilukirjanduslikkust ning ekslikke üldistusi.

⁶¹ **Olearius** 1996, lk 10.

⁶² **Brand** 1702, lk 149.

⁶³ Liivimaale (Riiga) jõuti 25. oktoobril ja 2. novembril oldi Vastseliinas, Vene piiril. **Brand** 1702, lk 117, 129.

Nendegi tekstide autorid on viibinud Eestis läbisõidul ja olnud enamasti mõne saatkonna liikmed. Erandiks on **Samuel Kiechel**, reisimees ja seikleja, kes reisis aastatel 1585-1589 ilma konkreetse reisiplaanita läbi suure osa Euroopast ja Aasiast ning pidas kogu reisi kestel päevikut.⁶⁴ Samuel Kiechel pärines Ulmi kaupmehe perekonnast. Tema reisikirja muudab eriti huvitavaks asjaolu, et tema reisi materiaalsed võimalused erinesid saatkondade võimalustest, mistõttu tema reisikiri peegeldab huvitavalt lihtsama inimese reisiolusid. Samas lugedes tema põhjalikke kirjeldusi erinevate maade kultuurist, arhitektuurist, elu-olust, võib eeldada, et hoolimata majanduslikust kitsikusest, oli Samuel Kiechel haritud inimene.

Väga otsekoheste väljenduslaadiga on Amsterdami kaupmeeste perekonnast pärinev **Nicolaas Witsen**, kes reisis 1664.-1665. aastatel hollandi saatkonna koosseisus läbi Riia ja Pihkva Moskvasse. Witsen oli õppinud Amsterdams matemaatikat, astronoomiat, filosoofiat, laevaehitust ning hiljem lõpetanud veel Leideni ülikooli õigusteaduste doktori diplomiga. Kuigi mahult mitte eriti ulatuslik, on tema Eesti ala kirjeldav tekst huvitav ja värvikas ning väljendab autori ehmatust siinse maarahva elustandardi nägemisel.⁶⁵ Paljudest kirjeldustest ja sagedasest rõhutamisest (nt vaeseim rahvas,⁶⁶ viletsaim trahter⁶⁷) võib arvata, et nähtu šokeeris teda, aga mingil määral võib tegu olla ka pessimistliku meelelaadiga, sest umbes samal ajal (1668) Eestis viibinud teine hollandlane **Jan Janzoon Struys** kirjeldab kohalikku elu-olu ja reisiliikluse võimalusi tunduvalt positiivsemas võtmes.⁶⁸ Teisest küljes võib siin oma osa olla ka teistsugusel marsruudil, ilmastiku tingimustel või ka Struysi lihtsamal päritolul. Tema hariduse kohta ei ole palju teada, aga teada on, et ta töötas purjemeistrina vene laeval „Orjol“ ja kuulus 1668. aastal Hollandist Venemaale lähetatud saatkonna liikmete hulka.

⁶⁴ **Samuel Kiechel** Die Reisen: 1585-89 Samuel Kiechel. Hrsg. Hartmut Prottung. München 1987.

⁶⁵ **Nicolaas Witsen** Moscovische Reyse: 1664 – 1665. – Journal en aentekeningen. Uitgegeven door Th. J. G. Locher. (Werken uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging, 66-68). Gravenhage 1966.

⁶⁶ **Nicolaas Witsen**. Путешествие в Московию 1664-1665. СПб 1996, lk 22.

⁶⁷ Samas 1996, lk 44-45.

⁶⁸ **Jan Janzoon Struys** Три путешествия. Москва 1935.

Stiililiselt ja Eesti ala kirjelduste mahult kuuluvad siia ritta veel **Adolf Nicklassen Steinkallenfelsi** reisikiri,⁶⁹ kes reisis Pfalzi krahvi ülesandel 1615. aastal Gustav II Adolphi juurde. Kuuludes vanasse rüütisuguvõssa, oli ta saanud sellekohase hariduse;⁷⁰ **Edmund Gripenhielmi** reisikiri,⁷¹ kes reisis noore aadliku saatjana nn *grand touril*, mis sel perioodil oli mõnedes ringkondades kõrghariduse peaaegu kohustuslik osa. Iseenesest mõistetavalt oli ka Gripenhielmil hea haridus – ta oli Uppsala ülikooli ajaloo professor ja hilisem Rootsi riigisekretär; reisikiri **Augustin Mörsbergilt**,⁷² kes reisis 1592. aastal Holsteini hertsogi Christiani saatjana ning kes oli hilisem Johaniitide ordu prior Taanis; samuti **Anton Goeteerise** küllaltki emotsionaalne reisikiri sõdadest ja näljahädast Põhja-Eestis.⁷³ Selle autor reisis 1615. aastal Hollandi saatkonna liikmena läbi Põhja-Eesti Venemaale.

Klassikalise reisikirja sarnane on ka **Jacob Ulfeldi** reisikiri, mis on kirjutatud 1578. aasta reisilt saadikuna Taani kuninga Frederik II juurest Moskvasse Ivan IV juurde.⁷⁴ Omapäraseks muudab Ulfeldi teksti tõsiasi, et tema missioon ebaõnnestus ja peale naasmist 1579. aastal, langes Ulfeld ebasoosingusse. Reisimärkmeid kasutas ta oma ebaõnnestumise seletamiseks ja õigustamiseks.⁷⁵ Ühelt poolt muudab see tema hinnangud tendentslikuks, aga teiselt poolt on Ulfeldi tekst lakooniline ja täpsem kui mõni põhjalikult sekundaarsete materjalide abil läbitöötatud reisimeenus. Ühesuguse põhjalikkusega kirjeldab Ulfeld Venemaa poliitilisi püüdlusi, sõjaolustikku ja reisiraskusi.

⁶⁹ **Adolf Nicklassen vom Steinkallenfels** Reise in Schweden und Liefelandt 1615/ Nach der Urschrift bearb. Und mit einem erklärenden Vorbericht versehen von Carl Velten. Bad Kreuznach 1958.

⁷⁰ **Talve** 1948, lk 165.

⁷¹ **Edmund Gripenhielm Figrelus** An unknown travel account from Livonia of 1645-1646. – Die baltischen Länder und der Norden: Festschrift für Helmut Piirimäe zum 75. Geburtstag, hrsg. Mati Laur und Enn Küng in Verbindung mit Stig Örjan Ohlsson. Tartu 2005, lk 152-171.

⁷² **Augustin Mörsberg und Beffort** Reise durch die nordischen Länder im Jahre 1592: Bericht des Augustin Freiherrn zu Mörsberg und Beffort, St. Johanniter Ordens-Prior in Dänemark, geschrieben den 1. April 1603, hrsg. Carl-Heinrich Seebach. Neumünster, Wachholtz 1980.

⁷³ **Anton Goeteeris** Des holländischen Gesandten Freiherrn von Brederode, und seiner Mitgesandten, Reisen durch Esthland in den Jahren 1615 und 1616. – Bunge, Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands, Bd. III. 1844, lk 300-324.

⁷⁴ **Jakob Ulfeldt** Путешествие в Россию (ladina, taani, vene paralleel-väljaanne), Москва 2002.

⁷⁵ **В. А. Антонов, А. В. Хороскевич** Якоб Улфельдт и его записки о России. – **Jakob Ulfeldt** Путешествие в Россию” (ladina, taani, vene paralleel-väljaanne), Москва 2002, lk 78-142, siin lk 135.

Klassikalise reisikirjana on kirjutatud ka **Johann David Wundereri** reisikiri.⁷⁶ Wunderer sündis Strassburgis ja sai hariduse Rostocki ülikoolis. Ta tegi tol ajal tavatu reisi – Taani-Venemaa-Rootsi ja läbi Riia tagasi Lüübekisse. Tema reisi suhtes on avaldatud kahtlust, kas see tegelikkuses aset leidis, kuna teekonna kirjeldustes leidub mitmeid geograafilisi eksimusi.⁷⁷

Siia ritta sobib ka **Fransisca Gundulichi** reisikiri,⁷⁸ kuna ka siin kirjeldatakse kohalike rahvaste eluolu, keskendudes peamiselt siiski reisioludele. Gundulich pärines Ragusa aadlisuguvõsast ning reisis Saksa-Rooma keisri Ferdinand III saatkonnas aastatel 1655.-1656. läbi Põhja-Eesti Venemaale. Gundulich kasutas oma reisikirjas korraka mitut keelt, mis ühelt poolt väljendab autori keelte oskust, teiselt poolt näitab aga, et tekst oli kirjutatud isiklikel kaalutlustel ega olnud mõeldud ei avaldamiseks ega ka aruandena valitsejale.

Nagu näha on kõige suurem osa klassikalisi reisikirju kirjutatud saatkondade liikmete poolt. Kuigi saatkonnad koosnesid 16.-17. sajandil väga erinevatest inimestest, on reisikirjade autoriteks siiski haritud ja kõrgemal ühiskondlikul positsioonil asuvad isikud. Mitmete reisikirjade autorid on saadikud ise (nt Ulfeld). Sagedamini kirjutasid reisikirju siiski saatkonna madalama positsiooniga liikmed. Mõistetavalt ei ole puuduliku hariduse tõttu reisikirju säilinud saatkondade lihtliikmetelt, kes reisisid kaasa teenindava personalina. Reisikirju kirjutasid saatkondade sekretärid, nõunikud, tõlgid või lihtsalt saadiku kaaskonda kuuluvad inimesed. Neid kõiki ühendab tõsiasi, et nad olid saanud hea hariduse, mille omandamisel mängis omakorda olulist rolli inimese sotsiaalne staatus ja majanduslik olukord.

Klassikalise reisikirja taolised tekstid vahendavad enim informatsiooni lihtrahva elu-olu kohta ja neis peegelduvad eelarvamused, aga ka mulje, mis oli eurooplastel Eesti- ja Liivimaast.

⁷⁶ **Johann David Wunderer** Johann David Wunderers Reisen nach Dennemarck, Russland und Schweden 1589 und 1590, hrsg. Johann Carl von Fichard. – Frankfurtisches Archiv für altere deutsche Literatur und Geschichte, Theil 2, 1812, lk 169-264.

⁷⁷ **Karl Heinrich von Busse** Über Johan David Wunderer's Reisen durch Kur-, Liv- und Ehtland. – Inland 1852, Nr. 26, 27, 29.

⁷⁸ **Fransisca Gundulich** Путешествие из Вены в Москву в 1655 году. – Русский вестник, т. 83, 1869.

I, 2 (2) Piiratud auditooriumile mõeldud reisikirjad

Klassikaliste reisikirjade kõrval on säilinud reisikirjeldusi, mis ei ole kirjutatud publitseerimiseks, vaid ametkondlikuks kasutamiseks. Need käsitlevad suuremas mahus poliitilisi suhteid ja saatkonna tegevust ning vähem teelolekut ja võõraid rahvaid ning kaugeid maid. Sarnased reisiettekanded on mõeldud ülevaatenähtena oma ülesande täitmisest ning keskenduvad peamiselt konkreetsetele küsimustele, mis nende autorite lähetajale huvi võiks pakkuda. Sellest hoolimata võib neist tekstidest leida huvitavaid fakte teekonnal läbitud maade kohta, mida saab vaadelda võrdlevalt või mis avavad mõne küsimuse kohta mujal avaldatud informatsiooni mõne teise külje pealt. Ka nende tekstide autorid on sageli saatkondade liikmed või reisivad valitseja ülesandel.

Üks tuntumaid autoreid, kes oma reisiettekandes kajastab põgusalt ka Eesti alaga seonduvat, on **Augustin von Meyerberg**.⁷⁹ Tuntud on eelkõige tema illustatsioonid, mis moodustavad omaette teekonna kirjelduse. Augustin von Meyerberg reisis Venemaale 1661. aastal Püha Saksa-Rooma keisri Leopold I Habsburgi saadikuna vahendama läbirääkimisi Poola ja Venemaa vahel ning arutama Vene ettepanekut Türgi vastase koalitsiooni moodustamiseks.⁸⁰ Ülevaate reisist kirjutas Meyerberg oma missiooni ebaõnnestumise selgitamiseks. Teekonda kirjeldab ta väga lühidalt, küll aga räägib sageli Vene-Liivi poliitilistest suhetest, käsitledes nii Liivi sõda kui nn väikest põhjasõda, mis lõppes tema Venemaal viibimise ajal Kärde rahuga.

Põgusa (4 lk) ülevaate oma reisilt 1572. aastal läbi Tartu Venemaale kirjutab **Veit Seng**. Ta kirjeldab oma kohtumisi erinevate isikutega ja oma teekonda. Ka tema teksti võib pidada reisiaruandeks, kuigi täpset määratlust käsikirja põhjal teha ei saa.⁸¹ Reisimist

⁷⁹ **Augustin Freiherr von Meyerberg** und seine Reise nach Russland: nebst einer von ihm auf dieser Reise veranstalteten Sammlung von Ansichten, Gebrauchen, Bildnissen u.s.w. by **Friedrich Adelung**, St. Petersburg 1827.

⁸⁰ **Adelung** 1827, lk 13-15.

⁸¹ Tekst ilma pealkirjata ja selgitusteta. Publitseerimata. Koopia originaalist asub Juhan Kreemi erakogus. Originaal Viini arhiivis.

kõrvale jättes, pakuvad rohkem huvi Veit Sengi Baltikumi teemalised ettekanded, mida ta kirjutas nii Austria kui Preisi valitsusele ning kus ta kirjeldab kohalikke olusid.⁸²

Oma teekonnast kirjutab lühidalt ka **Werner von Barxen**, kes kirjeldab Püha Saksa-Rooma keisri Rudolf II saatkonna reisi 1589. aastal Prahast kuni Vene piirini. Barxen keskendub teoludele, eesmärgiga vahendada Riia Pihkva teekonna iseärasusi ja tolliprobleeme. Kuna teda ei lubatud mitmete sekelduste tõttu üle Vene piiri, lõppeb tema kirjeldus vangilangemisega Vastseliina lossis, vabanemisega ja naasmisega Prahasse.⁸³ See reisikiri on publitseerimata.

Heinrich von Logau oli samuti Rudolf II saadik 1604. aastal Boriss Godunovi juurde. Ka Logau tekst on kirjutatud ettekandena reisi eesmärkide realiseerumisest ning keskendub seetõttu peamiselt saatkonna tegevusele ning Vene olude kirjeldamisele. Teekonnast räägib Logau vaid põgusalt ja Eesti ala kirjeldab üldsõnaliselt. Heinrich von Logau reisikiri on publitseerimata, lühikese ülevaate sellest annab Friedrich Adelung.⁸⁴ Reisikirja on arvatavasti⁸⁵ kirjutanud ka Schleswig-Holsteini Pärsia saatkonna juht **Philip Crusius von Krusenstiern** 1635.-1639. aastate reisidest.

Reisikirjeldus pärineb ka **Engelbert Kämpferilt**,⁸⁶ kes reisis Rootsi saatkonna sekretärina 1683. aastal läbi Venemaa Pärsiasse ja hiljem Jaapanisse. Kämpfer oli õppinud nii Krakovi kui Königsbergi ülikoolis. Kämpferi tekst ei ole ettekanne ametkondlikuks kasutamiseks ega ka humanistlikke printsiipe rakendav reisikiri. Kämpfer kirjutab päevikulikus laadis, kirjeldades põgusalt teekonda. Oletada võib, et tema tekst ei ole algselt kirjutatud publitseerimiseks.⁸⁷ Isikliku päevikuna on kirjutatud ka **Johan**

⁸² Neid on osaliselt avaldatud mitmes kohas nt **Forsten** Акты и письма к истории Балт. Вопросы в XVI и XVII стол. Сп.Петербург 1889.

⁸³ **Adelung** 1846 I, lk 402-405.

⁸⁴ **Adelung** 1846 II, lk 146-156.

⁸⁵ **Benigna von Krusenstjern** Philip Crusius von Krusenstiern (1597-1676): sein Wirken in Livland als Russlandkenner, Diplomat und Landespolitiker. Marburg/Lahn 1976. – Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas, N 102. Siin lk 8.

⁸⁶ **Engelbert Kaempfer** Die Reisetagebücher Engelbert Kaempfers, hrsg. Karl Meier-Lemgo, Wiesbaden 1968.

⁸⁷ **Michael Schippan** Einleitung. – Engelbert Kaempfer Russlandtagebuch 1683, hrsg. Michael Schippan. München 2003, lk 5, 12.

Gabriel Sparvenfeldi reisiripäevik.⁸⁸ Uppsala ülikooli lõpetanud Johan Gabriel Sparvenfeld, kes reisis Venemaale Conrad Gyllenstierna arvuka saatkonna liikmena 1684. aastal, on oma teksti kirjutades kasutanud lisaks rootsi keelele ka itaalia, prantsuse, ladina ja hispaania keelt. Ning taas võib öelda, et see demonstreerib ühelt poolt tema haritust, aga teisest küljes näitab, et tekst ei ole mõeldud laiemale avalikkusele.

Põgusaid reisiolude kirjeldusi leiab veel mingis konkreetses küsimuses kirjutatud ettekannetest või ülevaadetest, kuna paratamatult peavad kaubandus- või usuküsimusi valgustavad tekstid kirjeldama ka kohapealseid liikumisvõimalusi ja tavasid. Nt leidub kirikuvisitatsiooni protokollis, mis on kirjutatud kardinali asehalduri vürst **Jerzy Radziwilli** reisilt 1581. aastal läbi Lõuna-Eesti, hulgaliselt huvitavat materjali teeolude ja kohalike elanike kohta.⁸⁹

Diplomaatiliste aruannetena või isikliku reisiripäevikuna kirjutatud tekstid puudutavad võõraid maid põgusalt, kuid seal avaldatud faktid on enamasti tähelepanu vääriavad, kuna nende tekstide autoritel on suurem vajadus keskenduda informatsiooni tõelevastavusele kui seda on klassikaliste reisikirjade autoritel. Sarnaselt viimastele, peab rõhutama ka nende autorite head haridust ja kõrget ühiskondlikku positsiooni.

I, 2 (3) Meelelahutuslikud reisikirjad

Omaette grupi moodustavad tekstid, mis on kirjutatud küll reisidel saadud muljete põhjal, aga kus ei kirjeldata võõraid maid ega võõraste rahvaste elu-olu. Siiski võib neist Eesti- ja Liivimaaga seonduvat teavet leida. Need on ilukirjanduslike sugematega seiklusjutud ja tugeva narratiiviga kirjutatud mälestused või seikluslikud kirjeldused elust, teekonnast või mõnest ajaloosündmusest, mis stiililt ei järgi ei reisikirja, leksikoni ega kroonikat, vaid pigem pikareskset romaani. Need tekstid on kirjutatud rõhutatult isiklikust vaatepunktist.

Varauusajal on enim kirjeldatud ajaloosündmus mõistetavalt Liivi sõda. Võib öelda, et ka veel 17. sajandi I poole reisikirjad mainivad peaaegu eranditult mingis seoses

⁸⁸ **Johann Gabriel Sparwenfeld** J. G. Sparwenfeld's Diary of a Journey to Russia 1684-1687. Ed. Ulla Birgegård. Stockholm 2002.

⁸⁹ **Jerzy Radziwill** Catholische Kirchenvisitation in Livland im Jahre 1583 oder 1584. – Bunge, Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands, Bd.1, 1857, lk 276-284.

Liivi sõja sündmusi. Huvipakkuvamad on loomulikult sõja sündmustega vahetult kokku puutunud inimeste kirjeldused.

Kõike ulatuslikum ja põnevam on sir **Jerome Horsey** kirjeldus reisidelt Inglismaa ja Venemaa vahelise kullerina aastatel 1576-1591 läbi sõjaaegse Põhja-Euroopa.⁹⁰ Jerome Horsey oli vana ja auväärse perekonna liige. Töötanud Venemaal kaubandusametnikuna, sai ta tänu juhusele tsaari käskjalaks. Senine käskjalg hukkus. Tänu oma heale vene keele oskusele, mille ta oli omandanud selleks ajaks juba seitsme Venemaal viibitud aasta jooksul, valiti uueks kulleriks Jerome Horsey. Esimese kirjaga Londonisse jõudes kostis tema eest tema sugulane Sir Edward Horsey, kes oli riigi teenistuses ja mitmete kõrgete ametiisikute soosingus, mistõttu saadeti Jerome Horsey käskjalana ka Venemaale tagasi.⁹¹

Jerome Horsey kirjutab oma elust haarava seiklusjutu. Tema pikaresksed mälestused on tema enda sõnul kirjutatud tänutäheks heatahtlikkuse eest riigisekretärile Sir Francis Walsingham'ile: „Teades Teie soovi omada palju teateid võõraste maade olukorrast ja sündmustest, loen ma oma kohuseks anda teile teateid selle kohta, mis võiks olla kasulik teile teie ametis.“⁹² Pidades silmas tõsiasja, et Sir Francis Walsingham suri 1590. aastal,⁹³ mil Horsey alles alustas oma teose kirjutamist, võib teksti alguses olevat tänapöördumist pidada pigem stiililiseks nüansiks. Osaliselt autori eluajal avaldatud memuaarid olid tõenäoliselt kirjutatud siiski avaldamiseks, pidades silmas laia lugejateringi.

Pikareskset laadi on ka **Heinrich Stadeni** elulugu, mis on viimane peatükk tema põhjalikust teosest Moskva olukorra ja sündmuste kohta.⁹⁴ Kogu Stadeni teos on kirjutatud keiser Rudolf II lugemiseks ja seal esitab ta mitmeid ettepanekuid suhtluseks Venemaa ja Poolaga. Autor palub valitsejat seda teost mitte avaldada, aga ettepanekud läbi mõelda ja ellu rakendada. Tema sõnul ei hoiu suurvürst raha kokku, et teada saada,

⁹⁰ **Jerome Horsey** Of the Russe Common Wealth. By Giles Fletcher; and the Travels of Sir Jerome Horsey, now for the first time printed entire from his own manuscript.” – Russia at the close of the sixteenth century. Comprising, the treatise . London 1967.

⁹¹ **Bond** 1967, lk xliii-xlvi.

⁹² **Horsey** 1967, lk 155. Tõlgitud lühendatult.

⁹³ **Bond** 1967, lk cxxxiii.

⁹⁴ **Heinrich von Staden** Aufzeichnungen über den Moskauer Staat. Hrsg. Fritz Epstein. (Universität Hamburg. Abhandlungen aus dem Gebiet der Auslandskunde Bd. 34. Reihe A, Rechts- und Staatswissenschaften, Bd. 5). Hamburg 1964.

mis toimub Euroopa valitsejate kodades ja saades teada esitatud ettepanekutest, võtab ta ennetavad abinõud tarvitusele. „Võib-olla keegi ütleb, et ma teen seda kõike raha ja kingituste pärast. Mina vastan sellele – ma teen seda Teie keiserliku kõrguse jaoks oma heast tahtest. [...] Põhjus on veel selles, et ma sündisin Teie rooma-keiserliku kõrguse valitsuse all.“⁹⁵

Heinrich Stadeni elust ei ole teada palju rohkem kui ta oma teoses kirjutab – oma haridusteed puudutab ta põgusalt oma autobiograafia sissejuhatuses.⁹⁶ Teadmist tema perekonnast ilmestab fakt, et vanemad soovisid teda koolitada preestriks.

Huvitav Liivi sõja aegne dokument on Püha Saksa-Rooma riigi keisri diplomaatilise agendi **Erik Lassota von Steblau** isiklik päevik reisist Narva ja Rootsi võimude kätte vangi langemisest.⁹⁷ Tema märkmete eripäraks on see, et need ei ole kirjutatud ei avalikkusele mõeldes, ega ka konkreetse valitseja tellimusel, vaid on kirjutatud isikliku päevikuna. Tekst on väga haarav, kuid keeleliselt raskesti loetav, kuna kirjutamisel ei ole kasutatud kirjanduslikku keelt, vaid mitme keelega segatud kõnekeelt – tekstis leidub saksa, ladina ja slaavi keelseid sõnu ja väljendeid. Erik Lassota von Steblau reisis Venemaale keiser Rudolf II von Habsburgi salajase ülesandega 1590. aastal. Erik Lassota von Steblau pärines vanast moraavia suguvõsast ja oli saanud hea hariduse õppides nii Leipzigi kui Padua ülikoolides.⁹⁸

Henry Brereton tekst Vale-Dimitri II võitlusest Vassili Šuiskiga on mõeldud lugemiseks eeskätt ilukirjandusena.⁹⁹ Henry Brereton oli Rootsi sõjaväe Šoti üksuse liige ja oma vahetuid muljeid sõjakäigust Venemaale Vassili Šuiski toetuseks kirjeldab ta kolmes peatükis. Uurijate arvates hindab Brereton rootslaste tegevust küllalt

⁹⁵ Samas.

⁹⁶ Samas, lk 168.

⁹⁷ **Erich Lassota von Steblau** Tagebuch des Erich Lassota von Steblau. Nach einer Handschrift der Gersdorff-Weichaschen Bibliothek zu Bautzen hrsg. und mit Einleitung und Bemerkungen begleitet von Reinhold Schottin. Halle 1866.

⁹⁸ **Reinhold Schottin** Einleitung. – Tagebuch des Erich Lassota von Steblau. Nach einer Handschrift der Gersdorff-Weichaschen Bibliothek zu Bautzen hrsg. und mit Einleitung und Bemerkungen begleitet von Reinhold Schottin. Halle 1866, lk 3-10, siin lk 4.

⁹⁹ **Henry Brereton** Генри Бреретон Известия о нынешних бедах России. Европейский дом, Е. Н. Козлов. СПб. 2002. – <http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/B.phtml>, 3.10.2006.

objektiivselt,¹⁰⁰ samas on tema kõrvalepõiked ajalukku kaugel tegelikkusest. Henry Breretonist on väga vähe teada, kuid tema teos laseb aimata, et tegemist on siiski haritud inimesega – nt viitab ta mitmel pool antiikautoritele,¹⁰¹ ka on tema keel kujundlik ja ilmekas.

Seikluslikud reisimeenutused või päevikud on väga hea ajalugu illustreeriva iseloomuga materjal. Sellised tekstid on abiks ajaloosündmuste mõistmisel ja nende abil on võimalik vaadata nii mõnegi probleemi peale hoopis uue nurga alt. Need tekstid on loodud enamasti publitseerimise taotlusega ning neis võib näha ka pikareskse seiklusjutu ilukirjanduslikke sugemeid.

I, 2 (4) Reisimuljete põhjal koostatud poliitilised ülevaated

Eesti- ja Liivimaaga seonduvat kirjeldavad ka teosed, mille peamine rõhuasetus on Vene ajalool. Ka need tekstid on enamasti loodud ettekannetena mõne valitseja tellimusel. Sageli on need diplomaatiliste agentide või teiste „informaatorite“ tekstid. Need ülevaated ei kirjelda saadud ülesande täitmist, vaid käsitlevad riikide vahelisi suhteid või mõne konkreetse riigi olustikku laiemalt.

16.-17. sajandi I poolel ei olnud enamikel Euroopa riikidest veel oma alalisi diplomaatilisi esindusi Venemaal. Äärmisel juhul olid kaubandusesindused, mistõttu nappis pidevalt teavet Venemaa olukorra ja plaanide ning meelsuse kohta. Sellised agentide ettekanded on informatiivsed ja huvitavad ning on sageli andnud autorile põhjust kirjutada põhjalikum teos Venemaast või oma seiklustest.

Heaks näiteks siinkohal on **Petrus Petrejus**. Petrus Petrejus oli sündinud Uppsalas koolijuhataja peres. Peale kooli lõpetamist, astus ta Magdeburgis ülikooli, kus õppis matemaatikat ja teoloogiat. Aktiivse üliõpilaselu tulemusena sattus ta vanglasse ja visati ülikoolist välja. See ei takistanud tal arstipraktikat kattevarjuna kasutades viibida Rootsi kuninga informaatorina aastatel 1601-1615 mitu korda Venemaal.¹⁰² Selle aja jooksul

¹⁰⁰ **Е. Н. Козлов** Генри Бреретон Известия о нынешних бедах России. Европейский дом. СПб. 2002. – <http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/B.phtml>, 3.10.2006.

¹⁰¹ **Brereton** 2002.

¹⁰² Vt ka **Kari Tarkiainen** Petrus Pertejus som skildrare av Ryssland. En personhistorisk och källkritisk studie. Lychnos 1971-1972. Uppsala 1973.

kogunes Petrus Petrejusel piisav materjal, et koostada kuuest raamatust koosnev teos Vene-Rootsi-Poola-Taani suhete kohta.¹⁰³

Huvitav on Rootsi sõjaväe inseneri kapten **Erik Palmquisti** ettekanne. Palmquist külastas Venemaal Gustav Oxenstierna saatkonna liikmena aastatel 1673-1674.¹⁰⁴ Tema tekst on väga täpne ja konkreetne ning rikkalikult illustreeritud (illustatsioonidel on teine autor¹⁰⁵), mis suurendab veelgi materjali olulisust. Samas kajastavad diplomaatiliste agentide tekstid Eesti alaga seonduvat väga põgusalt, eriti kui nad olid saadetud Venemaale Rootsi kuninga poolt. Siiski annavad need ülevaated aimu poliitilisest ideestikust ning aitavad mõista toleaegeid riikide vahelisi suhteid.

Poliitilist olustikku kajastab ka **Konrad Bussow**.¹⁰⁶ Tema viibis Venemaal sõjaväe teenistuses aastatel 1601-1611, osaledes seega Vene ajaloos keerulisimates sündmustes ja need on ka tema teose teemaks. Bussowi tekst on kergelt loetav ja tugevalt narratiivne. Autorist endast on teada vaid nii palju kui ta oma teoses kirjutab. Ta pärines Lüneburgist ja teenis Rootsi kuninga Karl IX juures, kes oli Bussowi määranud Liivimaale intendandi ametikohale. Bussow kirjeldab asjaolusid, miks ta pidi Rootsi teenistusest lahkuma ja astuma Vene tsaari Boriss Godunovi alluvusse ning kuidas ta määrati ühe väeosa ülemaks.¹⁰⁷ Peale Boriss Godunovi väe purustamist Vale-Dimitri I poolt, läks Bussow koos oma sõduritega vaenlase poole üle. Peale Vale-Dimitri I langemist teenib Bussow veel Vassili Šuiski, Ivan Bolotnikovi ja Vale-Dimitri II juures ning läheb peale viimase langemist üle Poola kuninga Sigismund III teenistusse. Tema kõrge positsioon kõigi valitsejate juures, kelle teenistuses ta viibis ja tema tekst ja tema pastorist väimees lasevad arvata, et tegemist ei ole lihtsa palgasõduriga, kuigi oma elu viimased aastad Saksamaal veetis ta vaesuses.¹⁰⁸

¹⁰³ **Petrus Petrejus** Historien und Bericht von dem Großfürstenthumb Muschkow mit dero fruchtbaren Provinzien und Herrschafften, ... zusammengefasst, beschrieben und publiciret durch Petrum Petreium de Erlesunda. Lipsiae, 1620.

¹⁰⁴ **Erik Palmquist** Пальмквист Эрик Заметки о России. – Восточная Литература <http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Palmkvist/text2.phtml?id=1068> 3.10.2006

¹⁰⁵ Samas.

¹⁰⁶ **Konrad Bussow** История России и дома Романовых в мемуарах современников XVII-XX. Хроники смутного времени. Москва 1998.

¹⁰⁷ Samas 1998, lk 21-23.

¹⁰⁸ Samas 1998, lk 159-162. Kirjad abipalvetega.

Samast ajast ja sarnastest probleemidest räägib veel ühe sõjaväelase teos. Ka selle autorist **Matthias Schaumiusest** ei ole palju teada ning samuti pärineb enamuse informatsioonist tema enda teosest.¹⁰⁹ Ta oli rahvuselt sakslane, teenis rootsi sõjaväes ja osales mitmel korral sõjakäikudel Venemaale. Ka tema tekst ja elukäik viitavad korralikule haridusele, mida väljendab kasvõi fakt, et just temal palus Rootsi kuningas Gustav II Adolf kirjutada teose vene sõjaväest ja oludest.¹¹⁰

Tekste žanrite ja Eesti ala käsitleva materjali mahukuse järgi grupeerides võib tõdeda, et žanrireeglid determineerivad teemade valikut ja erinevate teemade käsitlemise mahukust vägagi suurel määral. Žanri valikut määravad aga omakorda teksti kirjutamise põhjused. Üldjoontes võib tekstid jagada kaheks suuremaks grupiks – ülevaateid võõrastest maadest kirjutati kas lugemiseks laiale avalikkusele või ametkondlikuks kasutamiseks.

Laiale avalikkusele kirjutatud tekstid vastavad sageli hilishumanistide poolt välja töötatud reisikirja kirjutamise reeglistikule või kujutavad endast ajaloo kirjanduse hulka kuuluvaid teoseid, kus mh avaldub autori isiklik suhe sündmusesse või on hoopis ilukirjanduslikud seiklusjutud. Sarnastes tekstides avaldatud informatsioon võib sageli põhineda varasemal kirjandusel. Nende tekstide autorid keskenduvad võõraste maade ja rahvaste kirjeldamisele ning pühendavad palju ruumi ja aega nii kohalikule olustikule kui ajaloo ülevaadetele.

Valitsejale suunatud saatkonna liikmete ettekanded saatkonna tegevusest ja reisist või erinevate agentide ja informaatorite aruanded on enamasti kirjutatud tellimustööna. Samuti ei kasutata aruannete kirjutamisel palju sekundaarseid materjale, vaid keskendutakse olukorra ja teel kogetu tõepärasemale peegeldusele. Neile on sarnased ka isiklikud päevikud, mis samuti ei otsi tuge sekundaarsetest tekstidest, vaid kirjeldavad isiklike läbielamisi ja teelt saadud kogemusi.

¹⁰⁹ **Matthias Schaunius** Всепресветлейшему, державнейшему и высокородному государю, Густаву Адольфу... – ЧОИДР № 1. М. 1847.

¹¹⁰ Tragoedia Demetrio-Moscovitica. – Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских. № 2. М. 1847.

<http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Schaum/pred.phtml?id=1842>. 15.08.2007.

Võib tõdeda, et mida laiemale avalikkusele on tekst kirjutatud, seda ilukõnelisem ja humanistlikest paradigmatel kammistatuna on, kuid seda rohkem leidub seal pikki ja põhjalikke kirjeldusi võõrastest rahvastest ja kaugetest maadest.

Teksti autorite ring on tunduvalt vähem mitmekesine kui žanride valik. Võib öelda, et kõik Eesti- ja Liivimaa kirjeldavate tekstide autorid on haritud inimesed hoolimata nende ühiskondlikust või majanduslikust olukorrast. Nende hulgas on nii kodanlasi kui vanadest rüütisuguvõsadest pärinevaid inimesi, on kaupmehi ja ametnikke, tõlke ja sõjaväelasi – kuid ühine on neil hea haridus ja keelte oskus. 4/5 reisikirjade autoritest, kelle tekstides käsitletakse Eesti- ja Liivimaa, on olnud saatkondade koosseisus või reisinud valitseja korraldusel. Korralik haridus peegeldub ka enamiku seiklejate tekstides, kes oma elust ja reisidest on mälestusi kirjutanud. Kuigi nende elulugusid ei ole olnud võimalik põhjalikult kaardistada materjali vähesuse tõttu, on nende tekstid piisavalt informatiivsed tõdemuseks, et tegemist on enamate kui vaevalt kirjaoskajate inimestega. Ilmneb, et seltskond, kelle reisikirju ja ülevaateid võõrastest maadest on meil tänapäevani võimalik lugeda, ei olnud eriti ambivalentne. Tuleb tõdeda, et reisikirjade autorid ei moodusta läbilõiget ühiskonnast, vaid esindavad küllaltki konkreetseid sotsiaalseid gruppe, milleks on haritud kõrg- ja keskklass.

I, 2 (5) Reisikirjad trükkis

Hoolimata vajadusest informatsiooni järel, mis tekkis reisimise laialdasema levimisega, jõudsid kaasajal trükki vaid üksikud reisikirjad. Tekstid, mis olid kirjutatud laia lugejate ringi silmas pidades, sattusid sageli arhiividesse ja avaldati alles mitme saja aasta pärast. Kui vaadelda kaasajal publitseeritud reisikirjade nimekirja, siis tuleb tõdeda, et esmalt jõudsid trükki ilukirjanduslike sugemetega kirjutatud seiklusjutud. Kohe peale valmimist trükiti nt Jerome Horsey tekst tema seikluslikest rännakutest Liivi sõja aegses Põhja-Euroopas. Kiiresti jõudis trükki ka Konrad Bussowi keeruline elulugu Venemaa segaduste aja sündmuste valguses, kuigi siinkohal tuleb märkida, et Bussowi mälestuste publitseerimine leidis aset tema vaimulikust väimehe aktiivse tegevuse tagajärjel, kes samuti oli viibinud pikka aega Venemaal ning soovis oma äia mälestusi avaldada enda

teosena.¹¹¹ Kiiresti ilmusid ka Henry Breretoni ja Matthias Schaumiuse seikluslikud teosed.

Trükki jõudsid ka Venemaa ajalugu või poliitilist olustiku käsitlevad teosed, mis sageli tõlgiti koheselt mitmetesse keeltesse ja neist anti välja hulgaliselt kordustrukke. Nt Alexander Gwaginiuse leksikonilaadne ülevaade Põhja-Euroopa riikidest ilmus ladina keeles, aga tõlgiti varsti poola, saksa ja tšehhi keelde. Lühikese aja jooksul avaldati ka Jacob Joosteni samalaadne ülevaade. Peale valmimist avaldati Petrus Petrejuse teos, mille autor ise tõlkis varsti saksa keelde ning Jacob Reitenfelsi teos. Mõlemad nimetatud tekstid käsitlevad vene ajalugu ja poliitikat.

Iseenesest mõistetavalt ei avaldatud trükis saatkondade ettekandeid missioonist. Siiski on erandeid. Nt kiire avaldamine sai oskas Augustin von Meyerbergi ettekandele, mis avaldati ladina keeles, aga tõlgiti kohe ka prantsuse, itaalia ja hollandi keelde. Samuti avaldati inglise kuninga Charles II saadiku Charles of Carlisle ettekanne oma saatkonna reisist 1663. aastal. Viimane on siiski pigem laiem ülevaade võõrastest maadest ja sealsetest oludest kui saatkonna tegevuse ülevaade. Trükkimise eesmärgil oli kirjutatud ka Jacob Ulfeldi ettekanne ja selgituskiri oma missiooni ebaõnnestumisest, kuid selle avaldamise keelas Taani valitsus ära, leides, et seal on liiga palju ametlikku informatsiooni ning tekst ilmus alles 20 aasta pärast ladinakeelsena ja tõlgiti varsti nii taani kui ka vene keelde.

Reisikirjana kirjutatud teostest avaldati autorite kaasajal vaid üksikud – Antonis Goeterise, Adam Oleariuse, Jan Janzoon Struysi ja Johann Arnold Brandi reisikirjad. Teised läksid kaotsi, jäid perekonnarhiivi või sattusid koos teiste saatkonna tegevuse aruannetega riigiarhiividesse.

Tekstid, mis jõudsid trükki autori kaasajal pälvisid suurt tähelepanu ja enamik neist tõlgiti teistesse keeltesse ja neist anti välja mitmeid kordustrukke. Reisikirjad, aga mis jäid avaldamata, jäid varjule paljudeks aastateks. Suurem huvi vanade tekstide ja reisikirjade vastu tekkis alles 19. sajandil. Selleks ajaks olid isegi paljudest hästi tuntud raamatute esmatrükkidest saanud bibliofiilsed haruldused (mh Olearius-1647,¹¹²

¹¹¹ **Б. Морозов** История России и дома Романовых в мемуарах современников XVII-XX. Хроники смутного времени. Москва 1998, lk 462-463.

¹¹² **Ivar Leimus** Sissejuhatus. – Adam Olearius Uus Pärsia reisikiri tõlk Ivar Leimus. Tallinn 1996, lk VII.

Schaunius-1614¹¹³) ja mõni huvitav reisikiri on peale esmakordset avaldamist vajunud unustusehõlma (nt Tolek van Emmerichi 1657. aastal Amsterdamis avaldatud teost „De groote wonderlijcke vorlogen ende Geschickissen, tuschen den Konig van Polen ende Schveden, alsmede de Starosten ende Weinoden ende Casaken agmede den Grootworst van Moskowiten in Polen, Littauen, Liflandt, Courlandt ende Pruyssen. Beschreven door Jacob van Emmerick“ ei õnnestunud käesoleva töö autoril leida).

20. sajandil, harvem 19. sajandil esmakordselt ilmunud teosed on enamasti varustatud põhjalike kommentaaride ja sisutiheda eessõnaga. Eriti väärib esiletõstmist ka eesti ajaloo seisukohalt huvitav reisikiri „Hans Moritz Ayrmanns Reisen durch Livland und Russland in den Jahren 1666–1670“, mis ilmus esmakordselt 1937. aastal Tartu Ülikooli Toimetistes Kurt Schreinert poolt toimetatult.¹¹⁴ Hästi on väljaantud ka Heinrich Stadeni märkmed Moskva riigist,¹¹⁵ Nicolaas Witseni reisikiri,¹¹⁶ Engelbert Kämpferi „Russischen Tagebuch“¹¹⁷ ning Johan Gabriel Sparwenfeldi „Diary of a Journey to Russia 1684-1687.“¹¹⁸ Põhjalikud on ka mitmete varem avaldatud reisikirjade kordustrukid. Väga hea sissejuhatus ja järelsõnaga on varustatud Jerome Horsey memuaaride 1856. aasta väljaanne, millest 1967. aastal ilmus uustruk.¹¹⁹ Samuti väärib esiletõstmist Samuel Kiecheli reisikirja kordustrukk aastast 1987.¹²⁰

Sama palju või rohkemgi on aga reisikirju, mille väljaandmine on olnud juhuslik, katkendlik või puuduvad igasugused kommentaarid ja sissejuhatus.

19. sajandil oli baltisakslastel tavaks avaldada ajaloosalases ajakirjanduses kurioossemaid katkeid reisikirjadest, mida seletas vaid väga põgus sissejuhatus. Sel moel

¹¹³ **Schaunius** 1847.

¹¹⁴ **Ayrmann** 1937.

¹¹⁵ **Staden** 1964.

¹¹⁶ **Witsen** 1966-1967.

¹¹⁷ **Kaempfer** 2003.

¹¹⁸ **Sparwenfeld** 2002.

¹¹⁹ Of the Russe Common Wealth, by **Giles Fletcher**; and the Travels of Sir **Jerome Horsey**, now for the first time printed entire from his own manuscript. – Russia at the close of the sixteenth century. Comprising, the treatise . London 1967.

¹²⁰ **Kiechel** 1987.

ilmusid katked nt järgmistest reisikirjadest Jerome Horsey,¹²¹ Samuel Kiechel,¹²² Johannes Boch,¹²³ Antonis Goeteeris,¹²⁴ Adam Olearius.¹²⁵

Sellistel väljaannetel on antud töö kontekstis suur väärtus, kui teose põhjalikum väljaanne puudub (nt Johannes Boch). Selliseid autoreid ei ole õnneks palju. Enamiku puhul oli võimalik leida terviktekst esmatrükina või korralikult välja antud kordustrukk.

Mõned autorid on kättesaadavad ka vene 19. sajandi ajaloolase ajakirjanduse kaudu (nt Fransisca Gundulich). Vene 19. sajandi tõlkeid iseloomustab sarnaselt baltisaksa ajakirjandusega sissejuhatuse ja kommentaariumi nappus. Hilisemad venekeelsed tõlked on sageli hästi kommenteeritud ja korralikult välja antud. Esile tõstmist väärib 1990. aastate teisel poolel ilmunud sari „История России и дома Романовых в мемуарах современников XVII-XX.“ See on ka parim näide nn reisikirjade kogumikest, mille väljaandmine 20. sajandil oli Venemaal üpris sage.¹²⁶

Üks osa reisikirjadest on veel avaldamata ja ootab oma aega arhiivides. Arvestades reisikirjade, kui uurimisaluse žanri, üha kasvavat populaarsust võib loota, et veel paljud reisikirjad leiavad tee avalikkuse ette.

Eraldi võiks peatuda põgusalt reisikirjade tõlkimisel eesti keelde. Esimesed tõlked reisikirjadest eesti keelde ilmusid 19. sajandi lõpul. Need avaldati ajakirjanduses ja hõlmasid vaid üksikute reisikirjade kurioossemaid lõike. Matthias Johan Eisen tõlkis

¹²¹ **R. Hausmann** Jerome Horsey's Nachrichten über Russland. – Sitzungsberichte der 'Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1911, lk 54-59.

¹²² Ein alter Reisebericht. Von Kurland nach Reval im Sommer 1586 (**Kiechel**). – Rev. Ztg. 1893, nr 262-263 nach Düna-Ztg, Mitteil IV 1849, lk 509-533.

¹²³ **Johannes Bochs** Nachrichten über die Livländer in Moskau zur Zeit Joann Grosnys. – Sitzungsberichte d. Gesellschaft für Geschichte u. Altertumskunde d. Ostseeprovinzen Russlands 1901, lk 63-67.

¹²⁴ Des holländischen Gesandten Freiherrn von Brederode, und seiner Mitgesandten, Reisen durch Esthland in den Jahren 1615 und 1616 (**Goeteeris**). – Bunge, Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands, Bd. III, 1844, lk 300-324.

¹²⁵ **Johann Boubring** Einige Erlebnisse des Schleswig-Gottorpschen Gesandtschaft nach Persien auf ihrer Fahrt nach Reval im Jahr 1635. – Inland 1858, H. 33, lk 529-533.

¹²⁶ Nt sellised väljaanded Россия XV-XVII вв. глазами иностранцев. Ленинград 1986. Россия XVI века. Воспоминания иностранцев. Смоленск 2002.

Päevalehele ühe lõigu Johann David Wundereri reisikirjast.¹²⁷ I. Palm tõlkis Postimehele katkendeid Johann Arnold Brandi reisikirjast (see tõlge hõlmab suurt osa Brandi tekstist).¹²⁸ Väike katke Brandi reisikirjast on ilmunud ka Eduard Laugaste folkloristika teemaliste tekstide kogumikus.¹²⁹ Mõningaid katkeid ilmus ka Adam Oleariuse reisikirjast¹³⁰ ja Oskar Kallas tõlkis väikese osa Anton Goeteerise¹³¹ reisikirjast. Need tõlked olid väga lünklikud ja nagu sellele ajale omane, ei pälvinud ulatuslikumat kommenteerimist.

20. sajandil lisanduvad sellele loetelule veel mõned nimed. 1960. aastal ilmus pikem tõlge Hans Moritz Ayrmanni reisikirjast¹³² ja 1996. aastal Adam Oleariuse reisikirja kogu Eesti ala käsitlev osa,¹³³ lisaks sisaldab väljaanne kommentaare ja sissejuhatust. Oleariuse reisikirjast on tõlkinud katkeid ka Ain Kaalep.¹³⁴ Osalised tõlked, kuid see-eest koos selgitustega, ilmusid Vello Helgi sulest Augustin zu Mörsbergi¹³⁵ ja Jacob Ulfeldi¹³⁶ reisikirjadest. Osaliselt on tõlgitud veel Adolf Nicklassen Steinkallenfelsi¹³⁷ reisikiri (siin on osad reisikirja katked antud küll saksakeelsena), Ilmar Arens annab koos põgusate tõlgetega ülevaate Jerzy Radziwilli¹³⁸ kirikuvisitatsiooni

¹²⁷ Eisen 1916.

¹²⁸ Johann Arnold Brandi kirjeldused eestlaste elust kahesaja aasta eest, tõlkinud I. Palm. – Postimees 1902 10./11. juuli.

¹²⁹ Eduard Laugaste Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. 1. osa, Tartu 1961, lk 77-80.

¹³⁰ Nt Oskar Kallas Mis võõrad aasta 250 eest meie maast ja rahvast arvasivad. – EÜS Album II (1894), lk 35-62.

¹³¹ Tükikene reisikirja Tallinnast Moskvasse a. 1615 (Goeteeris). – Olevik 1898, nr. 12.

¹³² Voldemar Miller H. M. Ayrmanni reisikirjad Liivimaa ja Eestimaa linnade kohta. – Eesti NSV Ajaloo lugemik. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost kõige vanemast ajast kuni 19. sajandi keskpaigani 1. kd. Tallinn, 1960, lk 211-218.

¹³³ Olearius 1996.

¹³⁴ Ain Kaalep Külalisi mitmes Eestis. – Loomingu Raamatukogu. Tallinn 1960.

¹³⁵ Vello Helk Reisikirjeldus Eestist 1592. – Tuna 2, 2002, lk 59-63, siin lk 61.

¹³⁶ Vello Helk Taani kuninga saatkonna Moskva-reis läbi Eesti ja üle Viljandi 1578. aastal, Viljandi Muuseumi aastaraamat : 2000. Viljandi, 2001, lk 136-148; Sama artikkel Tuna, 1406-4030, (2001) nr. 2, lk 24-30.

¹³⁷ Talve 1948.

¹³⁸ Ilmar Arens Mida nägi kardinal-asehaldur, vürst Jerzy Radziwill oma visitatsioonireisil Lõuna-Eestis aastal 1584. – Mana 1981 nr. 49. Stockholm, lk 35-39.

protokollist ja Vello Salo on tõlkinud Antonio Possevino kirja.¹³⁹ Üksikuid katkeid on tõenäoliselt tõlgitud veel, kuid siiski tuleb tõdeda, et suurem osa reisikirjades avaldatud materjalist on eesti keeles ilmumata.

¹³⁹ Auväärt isa **Antonio Possevino**, Jeesuse Kompaniist, kiri Tema Hiilgusele, Mantova Emand HertsoGINNale & Austria Ertshertsoginnale Katoliku Usku puutuvatest asjadest, missugustest ta soovis kuulda Liivimaal, Rootsis & Transilvaanias. Tartu 1994.

II peatükk

Reisiliiklus Eesti alal

Eesti kaudu kulges varauusajal suur osa Euroopa ja Venemaa vahelisest liiklusest. Peamine liikumine toimus kaubavahetuse raames, aga diplomaatiliste ja kultuuriliste suhete elavnemise tõttu ilmus teedele ka üha rohkem reisijaid. Sel perioodil levinud noorte aadlimeeste nn kavalerituurid ja õppereisid suundusid sagedamini Lõuna-Euroopasse, samuti nagu liikusid Lõuna-Euroopasse ka reisihiimulised seiklejad. Eesti alal oli reisiliiklus enamasti seotud ametikohustuste täitmisega või tööalase rännuga. Läbi Eesti liikusid Venemaale paljude riikide saatkonnad, kullerid, salakuulajad, sõjaväelased, kaupmehed, töölised jt.

Käesolev peatükk püüab näidata, miks ja kui palju kasutati Euroopast Venemaale reisimiseks Eesti- ja Liivimaa teid ja millised olid teeolud. Lisaks peatutakse võõraste muljetel reisi- ja liiklusoludest. Siinkohal tuleb meenutada, et 4/5 reisikirjade autoritest olid saatkonna liikmed või mõnel muul viisil Euroopa riikide teenistuses, mistõttu siinsed teekonnakirjeldused iseloomustavad eelkõige saatkondade reisiolusid.

II, 1 Reisimisvõimalused Euroopast Venemaale

16.-17. sajandil oli Euroopast Moskvasse võimalik liikuda 1) läbi Lvovi ja Kiievi, 2) läbi Smolenski, 2) läbi Vilniuse ja Velikije Luki, 4) läbi Riia, Tartu ja Pihkva, 5) läbi Tallinna, Narva ja Novgorodi, 6) alates 1553. aastast¹⁴⁰ Arhangelski kaudu, mis oli ainuke otse tee. Vaadates Friedrich von Adelungi nimekirjas toodud reise aastatest 1245-1700 selgub, et konkurentsilt kõige suurem hulk ehk ligi 1/3 reisidest, mis selles nimekirjas kajastuvad, toimusid Novgorodi läbivate teede kaudu. Saabuti kas Riiga ja liiguti läbi Pihkva Novgorodi või saabuti kas Narva või Tallinna ja liiguti läbi Ivangorodi Novgorodi peale. Kohe peale rajamist muutus väga elavaks liiklussõlmeks ka Arhangelsk. Kuigi

¹⁴⁰ 1553. aastal tegid inglased esimese merereisi Londonist Valgele merele, Põhja-Dvina suudmesse, kuhu asutati sadam.

sinna suundus suur osa vene väliskaubandusest¹⁴¹ ja inglased hakkasid Venemaale sõitma enamasti just sealt kaudu, reisiliiklust läbi Eesti alade Euroopa ja Venemaa vahel see siiski oluliselt ei vähendanud.

Selle valiku seletamiseks piisab esmalt pilgust kaardile. Novgorod oli paljude Põhja-Euroopa riikide jaoks kõige otsem tee Moskvasse. Iseäranis varasemate kaartide peal tavatseti Venemaad kujutada Euroopast vaadates tunduvalt põhja poole.¹⁴² Lisaks sellele, asus Novgorod merele suhteliselt lähedal ja paljud eelistasid reisida mööda merd nii kaugele kui võimalik. Maad mööda liikumist peeti vaevalisemaks ja ohtlikumaks.¹⁴³ Probleeme tekitasid eelkõige röövlid, keda oli eriti palju sõdade ajal ja vahetult sõja järel (Liivi sõda, kolmekümne-aastane sõda), aga raskusi tekitas ka hõre asustus, kuna sõdade järel oli suurtel aladel elanikkond hävitatud ja teeline ei saanud end varustada piisava moonaga.

Raskem on põhjendada, miks eelistasid reisimist läbi Liivimaa sageli ka reisijad, kellel oleks olnud Moskvasse tunduvalt lühem tee läbi Smolenski, nt Saksa-Rooma keisririigi saadikud. Reisikirju vaadeldes tundub peamiseks põhjuseks olevat soov reisida oma riigis nii kaugele kui võimalik, et kokkuvõttes läbida vähem riike ja sellest tulenevalt pääseda kõikvõimalikest tolliprobleemidest ja lubade kauplemistest. Nt kirjeldab Erich Lassota von Steblau, kes saadeti 1590. aastal salajase ülesandega tsaari juurde, kuidas ta liikus kõigepealt Viinist Vismarisse ja seal asus otsima laeva, millega edasi sõita. Keisri saadik Baron Heinrich von Logau reisis 1604. aastal Grazist Frankfurti ja sealt Stettinisse, kust sõideti laevaga edasi Narva. Martin Schiele, keiser Rudolf II käskjalg, liikus 1598. aastal Praha kaudu Königsbergi ja sealt Riiga. Werner von Barxen, kes oli keisri saadiku Niklas Warkotschi saatkonna liige, kirjeldab kuidas saatkond reisis 1589. aastal Prahast läbi Berliini Stettinisse ning siis arutleti kuidas minna edasi. Keegi saatkonnast arvas, et õigem oleks liikuda läbi Taani, Norra ja Lapimaa. Barxen aga vaidles talle vastu, et ta „ei ole kunagi kuulnud, et ükski inimene oleks kasutanud teed läbi Lapimaa. Warkotsch, kellele see maa oli samuti täiesti tundmatu, kahtles kuni Caspar Cron õiget teed läbi

¹⁴¹ Rootsi riigi püüdlustest 17. sajandil tuua vene väliskaubandus tagasi Läänemerele vt nt **Küing** 2001(2); **Helmut Piirimäe** Dorpats/ Tartus Handelsstrassen (bis zum Nordischen Krieg). <http://www.forumbalticum.ee/saksa/konv6/piiri.htm> 12.05.2007.

¹⁴² Varasemad kaardid nt : <http://www.nic.funet.fi/pub/sci/geo/carto/maakirjakartat/fkk/medres/>.12.07.2007.

¹⁴³ **Teriing** 2000, lk 75.

Liivimaa näitas.¹⁴⁴ Sama saatkonna tagasitee viis läbi Arhangelski, aga järgmine sama saadiku reis hoopis läbi Smolenski.

Teisest küljest tuleb vaadelda saatkondadele antud ülesandeid, mis samuti võivad olla olulised marsruudi valikul. Keisririigi saadikutel oli kaks võimalust Venemaale reisimiseks – kas reisida läbi Poola või läbi Rootsi alade ning sageli määrasid marsruudi poliitilised põhjused. Niklas Warkotschi saatkond sõitis Moskvasse nt paluma Moskva suurvürsti toetust läbirääkimistel Poolaga,¹⁴⁵ mistõttu sooviti reisida Poolat vältides, et hoiduda ennatlikust mõttevahetusest. Lisaks olmelistele põhjustele toob marsruudi valiku poliitilised põhjused esile ka 1661. aastal läbi Riia ja Pihkva Moskvasse liikunud keisri saadik Augustin von Meyerberg. Saatkond sõitis Moskvasse sobitama rahu Poola ja Venemaa vahel: “Meilt küsiti, miks me ei sõitnud Moskvasse lühemat teed mööda läbi Poola ja Leedu? Me vastasime sellele nii, et need maad on aastaid kestnud sõdade tõttu nii laastatud, et isegi üksik jalgsi rändaja ei pääse sealt teemoona puudumise tõttu läbi ja meie imperaator oli kindel, et Poola võtab vastu tema rahu ettepaneku. Aga ei olnud meie asi seda kuningale pakkuda, kuna omal ajal täidab seda ülesannet teine keisri saadik.”¹⁴⁶ Korraldus liikuda Venemaale Poolat vältides on ka saatkonnale antud instruksioonis.¹⁴⁷ Sel korral jäi ülesanne siiski täitmata ja Meyerbergi saatkonna tagasitee kulgeski läbi Smolenski ja Poola.

Veel ühe põhjuse, miks võidi eelistada teekonda läbi Liivimaa ja Novgorodi, toob välja õpetlane Johannes Boch, kes reisis Moskvasse 1578. aastal läbi Liivimaa, Leedu ja Smolenski. Ta kirjutab, et talvel on teekond Vilniusest läbi Smolenski Moskvasse uskumatult kiire ja mugav, aga suvel on sama tee suurte soode tõttu väga vaevaline.¹⁴⁸

Kindlasti mängis rolli ka tõsiasi, et Novgorod oli Euroopas tuntud linn ja pikaajaliste elavate kaubandussuhete tõttu oli tuntud ka tee sinna. Seega võib öelda, et Liivimaa oli varauusajal igati oluline lüli peamisel Euroopa ja Venemaa vahelisel kommunikatsiooniliinil.

¹⁴⁴ **Adelung** 1846 I, lk 403.

¹⁴⁵ Samas, lk 401-427.

¹⁴⁶ **Augustin von Meyerberg** История России и дома Романовых в мемуарах современников XVII-XX. Утверждение династии. Москва 1997, lk 68.

¹⁴⁷ **Adelung** 1827, lk 18-19.

¹⁴⁸ **Georg Schmid** Johannes Boch in Moskau im Jahre 1578. – Russische Revue: Monatschrift für die Kunde Russlands Bd. 27, 1887, 16. Jg. H. 1-4, lk 330-344, siin lk 332.

II, 2 Reis läbi Eesti

1380. aastast pärinevas kuulsas Brügge *itinerariumis* on kujutatud kahte teed läbi Eesti ala Venemaale. Esimene neist kulges Riiast Tartu ja Tartust veeteed mööda läbi Peipsi Pihkvasse. Teine tee läks Tartust läbi Rakvere Narva ja sealt Novgorodi. 16. sajandil Augsburgis ilmunud Jörg Gaili *Raissbüchlein* kirjeldab samuti teed läbi Riia Tartusse ja sealt Pihkvasse ja tagasiteena kirjeldab teed läbi Narva Tallinna.¹⁴⁹ 16. lõpus ja 17. sajandil hakati üha rohkem kasutama maismaa teed Riiast Pihkvasse, mis kulges läbi Vastseliina. Varasemal ajal seda teed Euroopas ei tuntud.¹⁵⁰ Tundub, et esialgu hakkasid seda teed kasutama reisijad, kelle marsruut ei olnud kodus paika pandud või kes olid keeruliste olude tõttu sunnitud oma marsruuti muutma. Nt Taani riiginõunik Jacob Ulfeld, kes sõitis 1578. aastal Taani kuninga saadikuna Ivan IV juurde, kirjeldab, kuidas nad maabusid Saaremaal ja sealt Pärnusse sõitsid, aga edasine teekond möödus vene *pristavite* range kontrolli all ning nende reis viis just Tartust Vastseliina peale, mitte mööda Emajõe Peipsile, nagu sel ajal üldiselt tavaks oli. Vastseliina kaudu sõitsid ka Jerome Horsey, kelle marsruut kujunes välja sõidu käigus. Samuti Niklas Warkotschi saatkond, kes ka sõidu jooksul oma teekonna plaane pidevalt korrigeeris. 17. sajandi teisel poolel muutus läbi Vastseliina sõitmine põhiliseks teeks reisijate jaoks, kes maabusid Riias ja soovisid mööda maismaad edasi Venemaale sõita (Witsen, Reitenfels jt).

Tallinna või Narva kaudu reisid sagesid 17. sajandil. Liivi sõja ajal seda teed peaaegu ei kasutatud. Üheks põhjuseks oli kindlasti tõsiasi, et Riia oli Euroopas tuntum, kuid põhjus võib olla ka selles, et Liivi sõja ajal oli Ivangorodi tee, tee Narvast Novgorodini, raskesti läbitav ja Vene valitsusel ei olnud mõistetavalt kavatsustki seda korrastada.¹⁵¹ 17. sajandil võeti aga üha rohkem kasutusele veeteed Ivangorodist Novgorodini mööda Lauga ja Msta jõge või mööda Neeva jõge ja Laadoga järve. Veeteed mööda sõitis nt ka saatkond, mille reisist kirjutab Adam Olearius.

¹⁴⁹ Raid 2005, lk 16, 17.

¹⁵⁰ Samas, lk 16.

¹⁵¹ Ivangorodi tee olukorra, arengu ja tähtsuse kohta vt Адриан Селин Ивангородская дорога. <http://adrianselin.narod.ru/road1.htm>. 13.05.2007.

Eesti teedevõrk 1700, Rootsi kaartide põhjal koostanud Tõnu Raid (Raid 2005, lk 219).

II, 2 (1) Piiride ületamine

Liivi- või Eestimaale saabudes ületati kõigepealt piir. Varauusajal oli piir Euroopas piirkonniti väga erineva tähendusega. Oli piirkondi, kus piir oli konkreetne tõkestatud joon, mis tuli ületada koos oma pagasi ettenäitamise, isiku tuvastamise ja tervisetõendi esitamisega. Samas oli piire, mille ületamist ei tajunud kuigivõrd. Konkreetsemalt olid alati piiratud linnad, mida reeglina ümbritses müür ja linna sisenemiseks tuli läbida värav, kus teostati erineva rangusega kontroll. Juba varasel 17. sajandil levis passide väljastamine, millele lisaks nõuti sageli ka tervisetõendi esitamist, lootes niimoodi piirata epideemiade levikut. Kui teelised reisisid läbi Euroopa, olid neil kaasas soovitus- ja saatekirjad, mis tagasid neile seisusekohase ja aupakliku suhtumise.¹⁵² Nt kirjeldab tundmatu autor hollandi saadiku Reingout van Brederode reisist kirjutades, kuidas saatkonna Tallinna saabumise ajal oli kuberner Rootsis ja kuidas tema asetäitja vabandas, et ei saa korraldada saatkonnale vastuvõttu nagu peaks.¹⁵³

Riiga saabuti kas meritsi või maismaad mööda. Maismaa tee kulges läbi Königsbergi ja oli üks vanimaid teid siiakanti. Merd mööda tulles maabuti Dünamündes (Daugavgrīvas), kus oli ka Liivimaa piir ning kus Väina jõgi (Daugava) merre suubub. Tavaoludes võtsid sealsed tolliprotseduurid aega 1-2 päeva ja reisijad said loa sõita laevadega Riia alla. Siiski oli periooditi kontroll rangem ja linna sissesõit aeganõudvam. Nt kirjeldab Nicolaas Witsen kuidas sel ajal kui nemad Riiga saabusid, oli kehtestatud Kuramaa poolt sissesõidukeeld, kuna kardeti katku. Peaaegu kaks nädalat veetis saatkond laeval liikudes sammhaaval jõge mööda üles enne, kui saadi maabumise ja linna sissesõidu luba.¹⁵⁴ Sedavõrd suured raskused Riiga sissesõidul olid siiski ajutised.

Merd mööda saabuti ka Tallinnasse. Nagu Riia puhul, ka siin tuli võõrastel oodata sissesõidu luba. Fransisca Gundulich märgib: „Jõudnud Tallinna sadamasse, saatsime me kohe kellegi Rootsi passide järele linna komandandi juurde, et saada luba kaldale tulekuks.“¹⁵⁵

¹⁵² Ülevaadet Euroopa riikide vaheliste piiride ületamisest vt **Laidre** 2003, lk 391-396.

¹⁵³ Посольство Бредероде ... 1868, lk 250.

¹⁵⁴ **Witsen** 1996, lk 20-27.

¹⁵⁵ **Gundulich** 1869, lk 143.

Siiski tundub, et Liivi- ja Eestimaa piiritoimingud ei erinenud oluliselt teistel Euroopa piiridel toimuvast, kuna enamasti piiri ületamist ei kirjeldata. Küll aga kirjeldavad peaaegu kõik reisijad Vene piiri ületamist, mis oli tunduvalt keerulisem ja aeganõudvam.

Vene piiri ületamisel oli tavaks, et piiriületaja andis endast teada ja käskjalga saadeti Moskvasse (või lihtsate reisijate puhul lähima linna komandandi juurde) piiriületusluba tooma. Piiri ületamine toimus enamasti peale pikka ootamist vastavalt seisusele ja edasiseks teekonnaks anti võõrastele kaasa saatjad, kes ühelt poolt olid teejuhid ning abistasid võõrast toidu jm hankimisel ja teiselt poolt kontrollisid, et ei tehtaks midagi lubamatut. Nagu kirjeldab Adam Olearius „sest Venemaal, nagu Pärsias, on kombeks, et kui võõrad saadikud piirile jõuavad, peavad nad ennast meldima ja ootama, kuni nende saabumisest maa isandatele kiirkulleritega teada antakse ja provintside asevalitsejatele ja ülematele korraldus saadetakse, kuidas neid tuleb vastu võtta ja kostitada”.¹⁵⁶

Läbi Eesti Venemaale reisisid oli võimalik piiri ületada kahes kohas – Narva juures või Vastseliina ja Pihkva vahelisel alal. Piir Narva juures oli varasemal ajal küllalt konkreetset fikseerunud – piiriks oli juba ammustest aegadest Narva jõgi.¹⁵⁷ Peale Stolbovo rahu, kui Rootsiga liideti Ingerimaa, piir muutus. Narvast Novgorodi poole minnes küll mitte palju, aga Narvast põhja poole hoides, oli võimalik mööda Rootsi alasid sõita kuni Laadoga järveni. Piiriületustoimingud teostati sageli lähimas suuremas keskuses. Nt kirjeldab piiri ületamist Fransisca Gundulich: „Pühapäeva hommikul saabusime me Narva, aga kell kolm öösel saabusime Jamburgi, kus meil oli vaja oodata üheksa päeva instruksioone Novgorodi komandandilt. [...] Edasi liikusime mööda Lauga jõge [...] ja siin kohtasime esimest kord vene ametnikke. Üks tsaari komissar sõitis meile ratsa vastu koos 50 soldatiga, peale tavapäraseid tervitusi me jätkasime oma teekonda Uuele Venemaale [...] Novgorodi jõudsime kell kuus õhtul; aga samal õhtul meid linna sisse ei lubatud. Järgmisel hommikul kui me läksime jõe äärde, tulid meie juurde linnaülema abid ja peale tavapäraseid tervitusi, andsid meile viis hobust, millel me sõitsime meile määratud korterisse, saadetuna 2000 inimeselisest sõjaväeparaadist. [...] Vene valitsus võttis meid oma kostile ja andis meile iga päev piisavalt liha, kodulinde, veini, õlut ja viina jne.”¹⁵⁸

¹⁵⁶ Olearius 1996, lk 12.

¹⁵⁷ Vt piiri fikseerumise kohta **Anti Selart** Eesti idapiir keskajal. Tartu 1998.

¹⁵⁸ Gundulich 1869, lk 144-145.

Narvast põhja poole liikudes jätkus teekond Rootsi territooriumil ja piir võidi ületada mujal. Adam Olearius kirjeldab piiri ületamist Laba küla juures: „Jõudsime siis 27. kuupäeva hommikul kella nelja ajal jõe äärde, mis neljakümne sammu laiusena Laba küla juurest mööda voolab ja Vene piiri Rootsi omast lahutab. Kui kuninglikud saadikuisandad oma saabumisel märkasid, et Vene poolel on neid ootamas 17 paati, läkitasid nad otsemaid oma tõlgi üle pristavi juurde, et see mõned paadid üle saadaks, nii et nende asjad aegsasti peale laaditaks ja nad pärast vastuvõtmist nobedamalt edasi saaksid liikuda. Pristav aga, elatanud mees, andis vastuseks teada, et säherdust enne saadikute vastuvõtmist teha ei tohi. Või ehk mõtlevad nad, et nende käskija tsaar on nõnda vaene, et ta neid veel ühe päeva lisaks, mis ehk seeläbi raisku läheb, toita ei suuda.“¹⁵⁹

Engelbert Kämpfer, Rootsi-Vene piir Narva juures.

Piiriala enne Pihkvat oli küllaltki ebamäärane ja pidevad piirivaidlused tegid olukorda veelgi keerulisemaks.¹⁶⁰ Keeruline olukord väljendub ka reisikirjades. Sageli loeme erinevaid arvamusi, kust piir läheb või mis alad kuuluvad Liivimaale või mis alad Venemaale. Nt kirjutab Nicolaas Witsen, et vahid on välja pandud poole tunni jalgsi tee kaugusele Vastseliina lossist kivi juurde, mida kutsutakse Soekivi, aga venelased arvestavad oma piiri alates lossi juures voolavast ojast. „Piiri üle on siin sageli suured vaidlused.“¹⁶¹ Johannes Brambach, kes kirjeldab Hansa saatkonna tagasisõitu Moskvast Lüübekisse läbi Pihkva, kirjutab: „meid saadeti päris piirini välja, ja nimelt Vastseliinani. [...] suurte raskustega saime läbipääsuloa. Asi oli selles, et vanem, või kohalik ülemus ei tahtnud uskuda meile antud kuninga kirja, kuni

¹⁵⁹ Olearius 1996, lk 18.

¹⁶⁰ Tartu piiskopkonna idapiirist vt Selart 1998.

¹⁶¹ Witsen 1996, lk 47.

lõpuks said nad kirjutajaga meilt kulda ja siis otsustas ta meid läbi lasta.¹⁶² Aga Jan Janzoon Struys kirjutab, et piir ületati Petseri juures „me ületasime Moskoovia piiri Petseri (*Pitsiora*) küla juures“,¹⁶³ kuid siinkohal tähendab see pigem, et piiriületusprotseduurid teostati Petseris.

Huvitav on Samuel Kiecheli jutustus piiriolukorrast Pihkvas, kuhu tema saabus laevaga mööda Emajõe. „Kui me laevast [Pihkvas] välja astusime, on ette nähtud, et kohe ilmuvad välja selleks seatud moskoviidid ja esitlevad ennast. Igäühe käest küsitakse, kust ta tuleb, kes ta on, milliseid kaupu ta maale toob, või kavatseb ta siin kaupu osta, või mida ta muidu siin teha kavatseb. Nad on väga umbusklikud ja kardavad haigusi, kuna see maa on täiesti avatud. Selle kõige kõrval peavad need moskoviidid kõik nimed ja kõik kaubad, mida neile näidatakse ja mida maale tuua tahetakse üles kirjutama. Nüüd teadis kaupmees, kellega ma Riiast saati kenasti reisinud olin, et ma ei saa minna maale ainult selle kõige vaatamiseks. Kui minult minu sõidu eesmärgi kohta küsiti, andis mainitud kaupmees mulle vastuse ja lasi minu nimele kirjutada ühe tüki damasti, mis ometigi talle kuulus. Enne ta hoiatas mind, et kui ma ütlen, mis tegelikult tõsi oli, et ma tuln siia ainult lõbu pärast, teen ma endale kahju ja mind hakatakse sellepärast spiooniks ja reeturiks pidama. See on tõesti nii tahumatu arusaamatu ja paikne rahvas ja nad ei taha uskuda, et teised rahvad nende juurde tulevad, et nende kombeid ja maad näha ja tundma õppida.“¹⁶⁴

II, 2 (2) Teeolud

Varauusaegse reisija jaoks oli teekonna turvalisus ja ööbimisvõimaluste rohkus sageli olulisem, kui kõige lühema tee leidmine. Teel oldi kaua ja mugavus ja turvalisus muutis selle kergemini talutavaks. Huvitav on vaadelda, millise mulje jätaavad võõrastele Eesti- ja Liivimaa tee- ja liiklusolud ning kas need võisid olla põhjuseks siinsete teede sagedaseks eelistamiseks.

¹⁶² Поездка Ганзейского посольства в Москву (1603 г.) – Сборник материалов по Русской истории начала XVII века. СПб. 1896.

http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Hanse_pos1603/frametext2.htm. 20.04.2007.

¹⁶³ Struys 1935, lk 146.

¹⁶⁴ Kiechel 1987, lk 134.

Tallinnasse saabuti enamasti laevaga. Suurematel saatkondadel olid eraldi laevad, aga siia ja siit ära oli kerge saada ka mõne juhusliku laevaga. Tallinn oli elav sadamalinn ja siin käis vilgas kaubandus ja tihe laevaliiklus. Nt kirjutab rännumees Samuel Kiechel, kes reisis Tartust Narva ja Narvast Tallinna 1580. aastate lõpus „Ma ei suutnud mingit teist võimalust leida siit maalt ära reisida kui vesi. [...] Aasta oli ka juba hiline ja viimased laevad hakkasid minema. Läksin kolmandal hommikul vara turule ja kuulsin, et üks hollandi laev hakkab Danzigisse minema. Kui see laev hakkas juba ankrut tõstma, läksin ma laeva ja rääkisin kipriga, kas ta mind kaasa võtta tahaks. Ta ütles, et ma pean väga ruttu valmis saama, sest ta lahkub kohe. [...] ta saatis mind väravast välja, aga laev oli juba ära sõitnud. Siis ma võtsin ühe väikese paadi ja lasin talle järele sõita. Kui nüüd kipper nägi, et paat laeva poole pöördub, lasi ta purjed alla, et ma ikka laevale jõudsin.“¹⁶⁵ Ka Erich Lassota von Steblau kirjeldab oma päevikus kuidas ta end juhuslikule laevale kauples ja üks kapten ta 246 taalri eest lubas Narva lähisteleviia.¹⁶⁶

Paljud reisijad ei maabunud Tallinnas, vaid sõitsid edasi Narva. Siiski ei olnud see alati võimalik ning paljud maabusid Tallinnas ja liikusid Narva poole mööda maad. Tundmatu autor, kes kirjutab Brederode saatkonna reisist, väidab, et sügavalt vees olevatel laevadel on raske siinkandis liikuda, mistõttu maabuti Tallinnas ja Narva mindi mööda maad.¹⁶⁷

Olles juba Eesti- või Liivimaa pinnal, kulges reis edasi peamiselt mööda maad. Siinsed siseveeteed, mis mujal Euroopas olid elavas kasutuses, ei olnud kuigi head. Jõed olid väikesed ja käänulised ning külmaperiood oli pikk.¹⁶⁸ Eesti ja Läti alal oli ainult viis-kuus laevatatavat jõge: Väinajõgi (Daugava), Lielupe, Koiva (Gauja) ja Salatsi Lätis ja Pärnu, Narva ja Emajõgi Eesti alal. Narva jõelt pääses lodjaga Peipsini ja sealt edasi Tartu.¹⁶⁹ Samuti võis Peipsit pidi sõita Pihkvasse. Seda veeteed kasutasid osaliselt ka transiitreisijad. Emajõge mööda Peipsile ja sealt Narva sõitis 1572. aastal Veit Seng,¹⁷⁰

¹⁶⁵ **Kiechel** 1987, lk 150.

¹⁶⁶ **Stebblau** 1866, lk 126.

¹⁶⁷ Посольство Бредероде ... 1868, lk 251.

¹⁶⁸ Siseveeteedest vt nt ka **Raid** 2005, lk 10. **Wilhelm Götz** Die Verkehrswege im dienste des Welthandels. Eine historisch-geographische Untersuchung. Stuttgart 1888, lk 730.

¹⁶⁹ **Raid** 2005, lk 10.

¹⁷⁰ **Forstreuter** 1938, lk 146-147.

keisri kuller Martin Schiele sõitis Tartust Pihkvasse, samuti Samuel Kiechel, kes toob oma reisikirjas ka selle reisi põhjaliku kirjelduse: Tartus kaubeldi end ühe vene laeva peale „sõitsime Tartust välja kell 7 õhtul. See oli väike, aga sügav jõgi, mida nimetati Emajõeks (*Emböckh*), mis 6 miili linnast kaugemal ühte järve suubub, mida Peipsiks (*Beybas*) nimetatakse. Me ei sõitnud sel õhtul üle ühe miili, sest oli väga pime ja tegime oma laevaga peatuse maal. Läksime randa, sest laev oli liiga väike ja seal sees ei olnud kõigile ööbimiseks ruumi. Meil oli lõbus ja sõime hästi, sõime ära kogu proviandi ja mõtlesime, et varsti oleme kohal”. Edaspidine teekond siiski nii hästi ei sujunud. Järgmiseks õhtuks jõuti Peipsile, kus maabuda ei saanud, kuna „mõlemad kaldad olid siin väga märjad ja samblased.“ Järgmisel päeval oli tuul vaibunud, proviant otsas ja reis jäi kaheks päevaks toppama. Söödi kuivatatud kala ja üritati lasta linde, keda oli palju, aga kätte neid siiski saada ei õnnestunud.¹⁷¹ Kiecheli kirjelduses tuleb esile mitu probleemi, mis tegi laevaga Pihkvasse reisimise keeruliseks: reisi kestus oli ettearvamatu ja kaldad olid madalad ja mudased ning tee ääres ei olnud öömaju. Kõigi nende probleemide tõttu kasutati reisimiseks eeskätt maismaateid ja kui teekond Riiast Pihkvasse läbi Vastseliina sai Euroopas tuntuks, hakati kasutama peamiselt seda maanteed ja kuigi kaubavoorid liikusid Tartu ja Narva või Pihkva vahel endiselt mööda Emajõe, jäi reisiliiklus 17. sajandi jooksul sel marsruudil üha harvemaks.

Raskusi esines hulgaliselt ka mööda maad reisides. Peamiseks probleemiks 16.-17. sajandi reisijate jaoks oli teede seisukord. Talupoegade provintsiaalkoormiste hulka kuulus juba enne Rootsi aega teede korrashoiu kohustus.¹⁷² Sellest hoolimata oli teede olukord vilets nagu mujalgi Euroopas.¹⁷³

Rootsi-ajal hakati teedele erilist tähelepanu pöörama. On isegi öeldud, et Rootsi kuningriik elas 17.-18. sajandil läbi tee-ehitusbuumi.¹⁷⁴ 1640. aastal pandi Liivimaal

¹⁷¹ **Kiechel** 1987, lk 131-134.

¹⁷² **Raid** 2005, lk 118.

¹⁷³ **Laidre** 2003, lk 398.

¹⁷⁴ **Ralph Tuchtenhagen** Historische Verkehrsgeographie Nordosteuropas. – Nordosteuropa als Geschichtsregion. Beiträge des III. Internationalen Symposiums zur deutschen Kultur und Geschichte in europäischen Nordosten vom 20.-22. September 2001. Hrsg. Jörg Hackman und Robert Schweitzer. Helsinki, Lübeck 2006, lk. 133-171, siin 143-144.

ametisse peasillameister, kes pidi kontrollima mõisnike teekohustuse täitmist. Teede ja sildade üldjärelvalve kuulus Rootsi provintsidest kindral-kuberneri ametiülesannete hulka, kuid teede ja sildade korrashoid ning uute ehitamine toimus nii Eesti- kui ka Liivimaal rüütelkonna kulul ja selle kohustuse unarusse jätmise tõsi kaasa trahvi.¹⁷⁵ See kõik ei parandanud olukorda oluliselt, kuna teeehitusmaterjal oli vilets ja töid teostati juhuslikult.¹⁷⁶

Halba olukorda teedel kirjeldavad pea kõik rootsiaegsed reisikirjad. Kirjeldatakse palkidest laotud teid, kus osad palgid olid mädanenud ja teekond ohtlik nii inimeste kui hobuste jaoks.

Anton Goeteeris kirjutab: „kui nad [saadikud] olid kaks ja pool miili edasi ratsutanud, jõudsid nad ühe väga ohtliku ja lähedalt vaadates peaaegu kirjeldamatu palkidest tee [*Knüppel-Brücke*] juurde, millest ka põrgutee hullem ei saaks olla. See oli tehtud kuuskedest, mis soost ja voolavast veest üle olid pandud. Selliseid teid on siin maal palju ja nad on märkimisväärselt pikad.“¹⁷⁷

Jan Janzoon Struys kirjeldab, kuidas nad olid hädas siinsete teedega: „Me sõitsime kaks päeva metsas ja palju kordi pääsesime vaevu üle viletsate puust sildade, aga tee läks koguaeg soisemaks ja hobustel tuli palju vaeva näha, et koormaid välja vedada.“¹⁷⁸

Nicolaas Witsen, kes reisis 1660. aastatel läbi Lõuna-Eesti, kirjeldab samuti teede halba olukorda: „Me lahkusime kolm tundi enne koitu Raupast mööda läbimatuid teid ja asustamatut maad. Rohkete soode ja palkidest soosildade ebamugavuse tõttu läksid paljud meie vankritest ümber ja said kahjustada. Need on ohtlikud kohad, eriti hobuste jaoks, sest sillad on üleni puust, mis on kohati ära mädanenud; sellepärast kukkusid mitmed meie hobused. [...] Sellel päeval me liikusime edasi vaid 3 miili, sest teel pidime me ise sildu tegema.“¹⁷⁹

¹⁷⁵ **Enn Küng** Hea lähtepunkt tulevastele uurijatele. Tõnu Raid. Eesti teedevõrgu kujunemine. – Tuna 2006/2, lk 134-139, siin lk 138.

¹⁷⁶ **Raid** 2005, lk 119.

¹⁷⁷ **Goeteeris** 1844, lk 311.

¹⁷⁸ **Struys** 1935, lk 145.

¹⁷⁹ **Witsen** 1996, lk 40-41.

II, 2 (3) Teekonna turvalisus

Teede heakorra kõrval oli teeliste jaoks tähtis küsimus reisimise turvalisus. Liivi sõja ja vahetult sõjajärgsel ajal oli teeliste suurim hirm sattuda röövlite kätte. Kui ühel Kiecheli võõrustajal läks seitse lammast kaotsi, siis nähti kaht võimalust – kas hundid või röövlid, “keda siin maal on väga palju.”¹⁸⁰ Sascha Taetzi väitel räägiti Euroopas just Baltimaadest ja Lapimaast kui eriti ohtlikest maadest ning nende elanikke süüdistasid röövimises ka autorid, kes ise siinkandis ei viibinud.¹⁸¹

Anton Goeteeris kirjeldab samuti, kuidas nende hädadele lisandusid alalised röövlite pealetungid: „Neil ohtlikel teedel ei saanud vabalt sõita kasakate ja ka teiste röövlite pärast, keda vene keeles *streelss*’i nimetatakse ja kes karjakaupa ennast metsades peidavad.”¹⁸²

Siiski on põhjust oletada, et nii teede olukord kui reisijate julgeolek oli Smolenski kaudu sõites veelgi halvemal järjel. Seda kinnitab nt Augustin von Meyerbergi juba tsiteeritud mõtteavaldus, et Poola ja Leedu kaudu Venemaale sõita on väga raske: „need maad on aastaid kestnud sõdade tõttu nii laastatud, et isegi üksik jalgsi rändaja ei pääse sealt läbi.”¹⁸³

Sõjajaegset segadust ja turbeprobleeme kirjeldab väga ilmekalt Taani riiginõunik Jacob Ulfeld, kes sõitis 1578. aastal Taani kuninga saadikuna Ivan IV juurde. Tema reisikiri annab hästi edasi ajastule iseloomulikku pinget ja keerukust. Iseenesestmõistetavalt maabuti Saaremaal, mis oli sel hetkel Taani kuninga võimu all. Edasi liiguti Pärnu, mis kuu aja pärast langes venelaste kätte. Saatkond maabus ja otsis sobivat kohta öömajale jäämiseks, mis neil aga ei õnnestunud, sest „siis tulid meile vastu kaks *pristavit*, kes pidid meid saatma ja hankima meile kõike vajaminevat. Nad keelasid meil linna siseneda ja väravatele pandi suur hulk vibumehi, et meie sissepääsu takistada. Meid paigutati ümberkaudsetesse majadesse, kus me pidime end sisse seadma.“ Tundmata end siiski turvaliselt, soovis saatkond ööbida laeval ja oodata hobuste saabumist, „aga see keelati meil ära. Veelgi enam! Vibumehed liikusid mere äärde ja

¹⁸⁰ Kiechel 1987, lk 145.

¹⁸¹ Taetz 2002, lk 153.

¹⁸² Goeteeris 1844, lk 310.

¹⁸³ Meyerberg 1997, lk 68.

lihtsalt ei lasknud meil teha, mida me tahtsime. Siis tahestahtmata me seadsime laagri üles linna juurde ja olime seal kolmanda päevani.“¹⁸⁴

Kolme päeva pärast liikus saatkond edasi Viljandi poole „saadetuna 100 vibumehest ja 20 ratsanikust. Sõitnud ühe miili, jäime laagrisse ja öö veetsime juba harjumuspäraselt lageda taeva all. Järgmisel päeval sõitsime 7 miili ja puhkasime taas puude vilus.“ Ka Viljandisse ei lubanud venelased saatkonnal siseneda. Samas ei leitud hobuseid ja vankreid, et saatkond saaks edasi liikuda ja reisijad veetsid kaheksa päeva linna müüride taga „kuigi iga päev lubati meile kiiret edasiliikumist, aga kõik nende lubadused olid valed“¹⁸⁵. Ulfeldi saatkonna katsumused jätkuvad samas õhustikus.

Olukorda raskendas ka hõre asustus. Hirmsa pildi Liivimaa olukorrast maalib 1603. aastal Hansa saatkonnaga Vastseliina kaudu Lüübekisse reisinud Johannes Brambach: „Liivimaa on nii purustatud ja tühjaks jäänud, et alates Novgorodist või piiriäärsest Vastseliinast kuni Võnnuni, st oma 25 miili maad, ei kohanud me mitte ainsatki inimest (kui välja arvata Adseli [Koivaliina] mõis, kus elas 6-8 inimest). Sedavõrd on kasakad kogu elanikkonna hävitanud ja kõik maha põletanud ja vaeste elanike kallal sellist vägivalda tarvitanud, neilt raha välja pressinud ja neid tules põletanud ja lõpuks surnuks piinanud, et me nägime igal pool nii terveid kui katki rebitud surnukehi ja inimese pealuid ja tühje elamuid ja maha jäetud põlde.“¹⁸⁶

Mitmes reisikirjas kurdetakse, et raske on leida teemoona ja öömaja. 1615. aastal reisis läbi Põhja-Eesti Adolf Nicklassen von Steinkallenfels, et pääseda Gustav II Adolphi jutule, kes viibis sel hetkel Venemaal. Steinkallenfels leiab, et kuigi maa on viljakas, tasane ja kena, „ei leidnud me Tallinna ja Narva vahel ühtegi linna ega ka õigeid külasid, kõik on sõja läbi rüüstatud. Aga siin on palju toitu eelkõige lindude ja kalade näol. Jook meil puudus ja me pidime nende *tarrat* jooma.“¹⁸⁷

Talude tühjenemine oli alguse saanud juba Liivi sõja käigus. Tühjaks jäid eelkõige suurte teede ääres asuvad külad, kuna elu teede lähistel oli kõige ohtlikum. Asustati

¹⁸⁴ Ulfeld 2002, lk 290-292.

¹⁸⁵ Samas, lk 292-293.

¹⁸⁶ Поездка Ганзейского... 1896.

¹⁸⁷ Steinkallenfels 1948, lk 165-168. Põigus seletus joogi „tarra“ kohta Ilmar Talvelt. Talve 1948, lk 167.

metsaseid ja soiseid äärealasid,¹⁸⁸ kuhu reisijad ei sattunud, mistõttu sõja meeleolu teedel püsis pikalt veel peale reaalse sõjategevuse lõppu.

Samuel Kiechel, kes viibis Eestis 1585. aasta suvel, kirjeldab oma muljet kohalikest oludest teel Rakverest Tallinna: „Nii rikas ja uhke kui siin aadel oli olnud enne sõda, sama halvasti ja vaeselt elatakse praegu. Kogu maa on laastatud ja rüüstatud, külad, asulad ja lossid on moskoviitide poolt põletatud, ise nad veel muretsevad, et keegi ei taha neid hakata üles ehitama, enne kui rahu on saabunud“¹⁸⁹.

Sõja lõppedes muutus olukord kiiresti paremaks, kuigi hõredast asustusest tingitud öömajade ja teemoona nappuse probleemid jäid veel pikaks ajaks. Anton Goeteeris, kes kirjutab 1615. aastal Põhja-Eesti läbinud saatkonna reisioludest, kirjeldab kuidas Toolsest ida pool algas sõjast tugevasti laastatud piirkond, mistõttu nad jagunesid kolme gruppi ja pidasid pidevalt valvet, et ümberkaudsed talupojad nende pagasit ja hobuseid ära ei varastaks.¹⁹⁰

Mulje lagedast ja hõredalt asustatud maast püsib veel ka 17. sajandi keskel. 1655. aastal reisis keiser Ferdinand III saatkonnas Venemaale rahuvahendajana Poola ja Venemaa vahel Dubrovniku (Ragusa) aadlik Fransisca Gundulich, kes kirjeldab oma reisikirjas teekonda Tallinnast Narva: „Nii jätkasime me oma teekonda 17 ekipaažiga Narva poole, mis on Tallinnast 30 miili kaugusel. Tee on tasane ja hea, kuid miski siin ei ärata rändaja tähelepanu ja midagi ei ole näha peale mingisuguste maaonnikeste, mida kohalikus keeles kutsutakse *kobe*.“¹⁹¹

Teekonna turvalisuse juures tahaks veel põgusalt peatuda talurahva teelistega seotud kohustuste juures. Nagu juba öeldud oli talurahva kohustuseks teede korrashoid. Lisaks sellele kuulus talupoegade kohustuste hulka ka muul viisil reisijate abistamine. Kuigi mitmete teenuste eest tuli maksta, oli talupoegadel, nagu ka aadlil, hobuste andmise kohustus kuninga korraldusega reisijatele. Hobuse andmise kohustust mainitakse mitmel pool: nt Erick Lassota von Steblau¹⁹² ja ka Johann Arnold Brand: „Aadlimehed [...] on kõik Rootsi kuninga vasallid ja [...] peavad ühe hobuse alati valmis hoidma.“¹⁹³

¹⁸⁸ Ülle Liitoja-Tarkiainen Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal 17. sajandil. Tartu 2000, lk 57.

¹⁸⁹ Kiechel 1987, lk 144-145.

¹⁹⁰ Goeteeris 1844, lk 304-305.

¹⁹¹ Gundulich 1869, lk 114.

¹⁹² Steblau 1866, lk 157.

¹⁹³ Brand 1702, lk 145.

Huvitavalt kirjeldab sellega seonduvat ja hobuse andmist reaalselt Samuel Kiechel reisil Narvast Tallinna. Kuna kirjeldus on põhjalik, informatiivne ja käsitleb harva esinevat teemat, olgu see siin kohal ka toodud: „Olin Narvas kuus päeva ja tahtsin edasi reisida Tallinna, et ka seda kohta näha saada. Sel ajal sai üks rootslane ühe kirja valmis ja ma palusin end jootraha eest kaasa võtta. Teda pidid talumehed päeval ja öösel hobustega aitama, kuna ta reisis kuninga korraldusel.“ Sel viisil jõuti Rakverre, kust edasi liikus rootslane üksi, kuna Rakvere lossis keelduti Kiechelile hobust andmast: „kui ta nüüd kaks hobust võtta tahtis, siis tahtis foogt teada, kes temaga kaasas on. Ta ütles, et üks sakslane. Talle pandi varsti ainult üks hobune valmis. Mina aga jäin asula juurde ootama...“

Edasi reisis Kiechel koos ühe lossi junkruga, kelle kaudu õnnestus tal raha eest hobune saada. Järgmisel päeval kohtas Kiechel sakslast, kes „oli sündinud Speyeris, aga nüüd juba aasta aega siin maal elanud ja sõjamehena teeninud, ja ta nägi napsuvenna moodi välja“, kellega edasi Tallinna poole liiguti. Edaspidi käis hobuste hankimine reisikaaslase suva järgi, kes „teadis hästi siinseid kombeid.“ „Siis nägime me ühte hobust maja ees seismas, mis täiesti ära oli rüüstatud ja millest talumees parajasti välja ratsutama hakkas. Sakslane seletas talumehele, et mina olen teel kirjaga Tallinna kuninglikku komissariaati ja pean kiiresti edasi saama. Ta võttis talumehelt hobuse jõuga ära ja käskis minul sinna peale istuda ja me ratsutasime koos edasi. [...] Me ratsutasime nüüd ühe miili edasi ja jõudsime ühe möldri juurde, see ajas jalad harki ja ei tahtnud meile hobust anda. Siis tegi sakslane, nagu tahaks möldrit lüüa, võttis oma kepi välja ja kui mölder asja tõsidust nägi, lasi ta ühe hobuse saduldada. Mul tuli päris hirm, aga tema ütles, et tunneb nende kombeid hästi ja oskab nendega ümber käia ja et headusega ei saa nende juures midagi. Nojah, sõitsime siis sealt minema, oli juba vastu õhtut ja see hobune ratsutas kaks miili. Ööseks jõudsime väikesesse asulasse, kus me peatusime. Me läksime ühte majja ja hüüdsime pikalt, aga keegi ei tulnud meile vastu. Kuna tuli oli veel pliidi all, süütasime valguse ja läksime tuppa, aga ei leidnud seal kedagi eest. Ja kui ka nüüd hüüdmise peale ei tuldud, siis läksime me tagasi välja. Kohe mainitud maja ees oli üks plats või luht, kus hobused sõid. Sealtsamast võttis sakslane ühe ja sadaldas ja ratsutas edasi. Möldri hobuse jätsime sinna seisma. Samal ajal tuli talumees, kellele hobune kuulus ja küsis, mida me hobusega teha tahame. Sakslane ütles jälle, et mina pean kiiresti edasi liikuma kuninga asjus [...]. Ma ehmatasin, kui talumees tõstis kisa, et kas me tahame tema hobust varastada, mida meil kummalgi pähegi ei oleks tulnud. [...] Oli juba öö ja ma ratsutasin

selle hobusega kolm miili. Keskööl jõudsimme jälle ühe asula juurde [...]. Seal lasime hobused aasale, pannes enne nende jalad kammitsaisse, millega nad kaugele minna ei saanud. Ise aga heitsime ühe talu ees oleva katuse all pikkadele puupakkudele, kus me päeva alguseni puhkasime.

Kui ma järgmisel hommikul üles tõusin ja me läksime mõlemad välja oma hobuseid otsima, ei leidnud me ei ühte ega teist. Lõpuks leidis sakslane oma hobuse metsast, aga teist, millega mina siiani olin ratsutanud, ei näinud ma enam kunagi. Kas oli talumees, kellele see kuulus, öösel siia tulnud või mis võis tast saada, seda ei saanud ma kunagi teada.

Sealt oli Tallinn veel 5 miili kaugusel, aga meil ei õnnestunud enam nii nagu enne edasi liikuda, sest ükski talumees ei lasknud sellest [st ilma rahata hobuse andmisest TP] rääkidagi. Ma sain siiski ühe hobuse, aga raha eest ja sakslane ratsutas sealt veel kaks miili minuga sama teed mööda. [...] Sealt pöördus tema Pärnu peale, mis on üks linn Liivimaal ja mina võtsin suuna Tallinna peale, kuhu ma jõudsin samal päeval heal ajal. Ma imestasin isegi, et ma niimoodi pettusega siiani jõudnud olin.¹⁹⁴

Üldiselt oli siiski kombeks talurahvale, kes reisijaid abistasid, maksta. Adam Olearius kirjeldab seda mitmes kohas: „Talupoeg, kes tasu eest sõidab, veab kahe, kolme või ülimalt nelja riigitaalri eest sind viiskümmend saksa miili, nagu mind kord viidi säherduse tasu eest Tallinnast Riiga (mida on viiskümmend miili)“;¹⁹⁵ „Niipea kui me kaldani olime jõudnud ja veel maale polnud astunud, haarasid talupojad otsemaid põletatud viina pudeli, mille me neile küll meelsasti, kuid liiga vara kätte andsime. Sest veel enne kui kraam oli maha laaditud ja maale toimetatud, jooksid nad sellega külasse, kutsusid sugulased ja naabrid kokku ja lakkusid pudeli väga suure rutuga tühjaks, nii et enne kui sai ringi vaadata, jooksid nad kõik koos naiste ja lastega maani täis ringi, hakkasid tülitsema ja kaklema, nii et edaspidi oli neist vähe abi.“¹⁹⁶

¹⁹⁴ Kiechel 1987, lk 143-148.

¹⁹⁵ Olearius 1996, lk 64.

¹⁹⁶ Samas, lk 94.

II, 2 (4) Ööbimisvõimalused

Hõreda asustuse tõttu oli raske leida öömaja ja reisimoona. Reisijad leidsid peavarju lähimas mõisas või pastoraadis, nende puudumisel aga ka lihtsates talurahva majades. Siiski juhtus sageli ka seda, et rohkearvuliste röövloomade kiuste¹⁹⁷ saadeti öö mööda vabas looduses. 1615. aasta sügisel liikus läbi Põhja-Eesti Venemaale Hollandi saatkond Reingout van Brederodega eesotsas. Sellest reisist kirjutas saatkonna liige Antonis Goeteeris, kes kirjeldab, kuidas kogu saatkond pidi mitmeid öid veetma metsas, lageda taeva all: „Öö veetsime lagedal väljal. Ainult saadikutel oli üks väike telk, kus nad magasid ja sõid.“¹⁹⁸ Lageda taeva all ööbimist mainib ka tundmatu autor, kes Brederode reisist kirjutab: „Ka oli ümbruskonnas väga vähe maju, et meil tuli palju öid sealsamas lageda taeva all metsas veeta.“¹⁹⁹

Samuel Kiechel kirjeldab, kuidas ta läks teel kohatud aadlimehe juurde öömajale (teel Rakverest Tallinna) ja seal ei leidunud kõigile soovijatele ruumi: „Kui me öösel tema majja jõudsime, oli juba nii hilja, et kõik kodakondsed olid magama heitnud ja aadlimehel ei olnud enam ühtegi toas seisvat voodit vaba. Ühes magas sõber, kes oli siia külla tulnud. See tõusis uuesti üles ja tegi härra junkrule toas ruumi. Ta pani uuesti riided selga ja tuli ning heitis minu naaberkambris õlgedele.“²⁰⁰

17. sajandil algas Rootsi riigivõimu algatusel liikluse korrastamine ja reglementeerimine. 1601. aastal anti Rootsi kuninga Karl IX poolt välja seadus kõrtside kohastamisest teeliste öömajaks ja puhkekohaks.²⁰¹ 1641. aastal andis valitsus uue korralduse mõisatele, ehitada peateede äärde reisijatele maanteekõrtse. Rootsi riigi ponnistused postijaamade võrgu rajamisel kandsid vilja. Nt kirjutab 1667. aastal läbi Eesti reisinud hollandlane Jan Janzoon Struys, et „õhtuks jõudsime postijaamani, kus oli võimalik hästi süüa ja ööbida, mis õnnestus meil peaaegu igal õhtul, sest iga viie-kuue tunni sõidu järel olid postijaamad.“²⁰²

¹⁹⁷ Huntide populatsiooni ja hunditeemaliste märkuste kohta kirjanduses vt **Ilmar Rootsi** Tuli susi soovikusta. Tartu 2005, lk 51-52.

¹⁹⁸ **Goeteeris** 1844, lk 310.

¹⁹⁹ Посольство Бредероде ... 1868, lk 255.

²⁰⁰ **Kiechel** 1987, lk 144-145.

²⁰¹ **Aluve** 1965, sissejuhatus (leheküljed numereerimata).

²⁰² **Struys** 1935, lk 146.

Samas tõdeb mõned aastad varem Eesti ala läbinud hollandlane Nicolaas Witsen mitmel pool, et siinsed trahterid on viletsad ja elamiskõlbmatud: „Ööbisime väga viletsas trahteris, kus me pidime magama vilja all, maa peal, suitsuaugu lähedal. Me kohandasime telgid ja onnid okstest ja puulehtedest ja samuti ka köögi ja ulualuse teenijatele; öösel kell neli hakati kütma ahju, et meid soojendada.“²⁰³ Ja sarnaselt kirjeldab ta ka teises kohas: „Ööbisime trahteris, millest viletsamat ei olnud ma veel varem kohanud: meie hobused pidid seisma väljas, aga meid kõiki pandi väikesesse pimedasse tuppa. Major Hem oli siin valitsejaks. Peab teadma, et kõik selle maa trahterid kuuluvad aadlikele, kes võtavad endale kõik sissetulekud.“²⁰⁴ Siinkohal vihjab Witsen tõsiasjale, et Baltimaadel oli maanteekõrtside võrgu rajamine ja majandamine rüütelkondade ülesandeks ja privileegiks. Talupoegade nn „nurgakõrtsid“ olid rangelt keelatud.²⁰⁵

Hoolimata kõrtside ebaühtlasest teenindustasemest olid 17. sajandi lõpuks Eesti ala tähtsamad teed kõrtside võrgustikuga kaetud. Nt oli Tallinn-Narva maantee ääres 17. sajandi lõpul 22 kõrtsi.²⁰⁶

Erinevalt maanteekõrtsidest, kus ööbisid nii saatkonnad kui juhureisijad, oli linnas ööbimine rohkem määratletud. Reisikirjadest jääb mulje, et lihtsamatel reisijatel ei olnud öömaja leidmisega Tallinnas mingeid probleeme. Juba 16. sajandil oli hulgaliselt kutse- ja seisusejärgseid peatumiskohti – peatuti gildide ja tsunftide juures. Sarnaselt teiste Euroopa linnadega²⁰⁷ tekkisid ka Tallinnasse võõrastemajad juba 16. sajandil. On teada, et nt Kalamajas oli 16. sajandi lõpus 9 ööbimiskohta (*Herberge*)²⁰⁸ ja juba 1527. aastal vähemalt 17 kõrtsi.²⁰⁹ Ööbimispaikade rohkust kinnitab ka rae mure, et raske on kontrollida kelme arvukate võõrastemajade ja kõrtside tõttu.²¹⁰ Samuel Kiechel mainib samuti oma ööbimist ühes sarnases *Herberge*’s: „Siis kiirustasin oma öömaja [*Herberge*]

²⁰³ Witsen 1996, lk 40-41.

²⁰⁴ Samas, lk 44-45.

²⁰⁵ Soom 1948, lk 126.

²⁰⁶ Ilmar Talve Eesti kultuurilugu. Tartu 2004, lk 185.

²⁰⁷ Laidre 2003, lk 405-406.

²⁰⁸ Paul Johansen Deutsch und undeutsch im Mittelalterlichen und früneuzeitlichen Reval. Köln-Wien-Böhlau 1973, lk 94.

²⁰⁹ Westermann 1994, lk 7.

²¹⁰ Samas, lk 138.

juurde, varustasin ennast veidikese toidu ja joogiga, õiendasin arved võõrustajaga....²¹¹ Siiski tundub, et ööbimispaikade rohkus oli iseloomulik eeslinnadele ja seda tüüpi öömajad olidki mõeldud eeskätt lihtsamast soost võõraste jaoks.

16. sajandil oli Euroopas saatkondadel kombeks ööbida tuttavate juures või liiguti sobivasse öömajja soovitude järgi, sageli endast ka ette teatades.²¹² Saatkondadele sobivad võõrastemajad tekkisid 16. sajandi lõpus 17. sajandi alguses. Tundub, et ka Tallinnas ööbisid saatkonnad veel vähemalt 17. sajandi alguses vastavalt seisusele linnakodanike majades. Vähemalt ei ole käesoleva töö autorile reisikirjades silma hakanud rohkem teateid Tallinna võõrastemajade kohta kui tundmatu autori kirjeldus Brederode saatkonna saabumisest Tallinna 1615. aastal: „14. septembri hommikul jõudsime Tallinna [...] linnas ei ole võõrastemaju, kus me peatuda oleksime võinud. Pöördusime raehärrade poole, et meid paigutataks korteritesse. Raehärrad, saanud meie saatkonna nimekirja, majutasid meid kahe, kolme, nelja kaupa eraldi linnakodanike juurde. Meid võeti vastu ja kostitati linna kulul.“²¹³ 1655. aastal Tallinna läbinud Saksarooma riigi keisri saatkonna liige Fransisca Gundulich aga mainib, et „me sõitsime võõrastemajja üüritud ekipaažiga“, mis näitab, et sel ajal saatkonnale sobilikke võõrastemaju juba leidis.²¹⁴

Anton Goeteeris kirjeldab kuidas saatkond ööbis Narvas väarikate kodanike juures kodudes.²¹⁵ Mõne aja möödudes tundub, et Narvas, Pärnus ja Riias on saatkondadele sobivaid võõrastemaju leidunud. Nt kirjutab Adam Olearius: „jõudsime Narva ja jäime öömajale Jacob von Kölleni, sealse tähtsa ärimehe ja võõrastemajapidaja juurde.“²¹⁶ Oleariuse kirjeldus Riias peatumisest ei jäta kahtlustki, et ööbiti saatkonnale sobivas võõrastemajas. Olearius kirjeldab, kuidas just tähtsaimad saatkonna liikmed saadeti Hans Krabbenhöfi võõrastemajja, aga teised paigutati ümberkaudsetesse majadesse.²¹⁷

²¹¹ Kiechel 1987, lk 150. Stockholmi kohta märgib Kiechel, et seal ei ole korralikku ööbimispaika, Kiechel 1987, lk 67.

²¹² Ernst-Theodor Thiele Das Gesandtschaftswesen in Preussen im 16. Jahrhundert. Göttingen, Frankfurt, Berlin 1954, lk 77.

²¹³ Посольство Бредероде... 1868, lk 250.

²¹⁴ Gundulich 1869, lk 143.

²¹⁵ Goeteeris 1844, lk 305.

²¹⁶ Olearius 1996, lk 11.

²¹⁷ Samas, lk 9.

Oleariuselt pärineb ka huvitav seik võõrastemajas ööbimise kohta Pärnus: „Meie lahkumisel linnast ei tahtnud võõrastemajapidaja söögi ja joogi eest midagi küsida, sest suurema jao sellest oli läkitanud Tema Armulus. Seetõttu kingiti talle kakskümmend riigitaalrit, mille eest ta küll lahkesti tänas. Kui me aga olime linnast miili kaugusele reisunud, tuleb ratsa keegi tema poolt läkitatu, toob raha tagasi ja ütleb, et see olevat kingituseks liiga vähe. Me saatsime seetõttu oma *furieeri* jälle tagasi ja lasime talle veel kaksteist taalrit lugeda ja nõnda tasuda.“²¹⁸

Kokkuvõtvalt võib öelda, et 16. sajandi II poole ja 17. sajandi jooksul toimus liiklusoludes mitmeid muudatusi. Kõige olulisemad muudatused olid teekonna turvalisuse suurenemine ja ööbimispaikade võrgustiku teke. 16. sajandi keskel ja II poolel tuli sageli ette, et ka suurte riikide saatkonnad ööbisid väljas ja pidid pidama pidevat valvet oma pagasi üle. 17. sajandi jooksul kadus väljas ööbimise vajadus Eesti- ja Liivimaa oludes peaaegu täiesti.

Muudatused toimusid ka marsruutide valikus. 16. sajandil liigutakse Venemaale peamiselt Riia ja Pihkva kaudu. Esialgu viib see teekond läbi Tartu ja mööda Emajõe, aga 17. sajandi jooksul hakatakse üha rohkem kasutama teed läbi Vastseliina. Samas sagenevad 17. sajandil olulisel määral reisid ka Tallinna ja Narva kaudu.

Tõdeda tuleb aga siiski, et eurooplaste jaoks tundus teekond läbi Eesti seiklusrikas ja vaevaline. Kasutatud reisikirjade põhjal ei saa väita, et marsruudi valikul oleks otsitud kergemaid reisiolusid. Kindlasti mängis olulist rolli võimalus reisida mööda merd nii kaugele kui võimalik, aga teisest küljest tundub, et saatkondade reisid olid suuresti poliitiliselt determineeritud.

²¹⁸ Samas, lk 66.

III peatükk

Reisimuljed

*Pääsesime välja hirmsatest Liivimaa metsadest
päikesepaistelistele Petseri väljadele...*²¹⁹

III, 1 Reisimuljed Eestimaast

Varauusajal oli Eesti ala peamiselt transiidimaa. Huvireisijad sattusid siiakanti harva ja needki enamasti läbisõidul. Alles 20. sajandil muutuvad Skandinaaviamaad ja hiljem ka Eesti huvireisijatele atraktiivsemaks reisisihtkohaks. 16.-17. sajandil liikusid siinkandis konkreetse ülesandega reisijad, kelle reisieesmärk oli enamasti Venemaa. Ka oma reisikirjades vaatavad nad seetõttu Eesti ala peamiselt kui üht võõrast kanti, kust erinevatel põhjustel läbi sõitma satuti. Seetõttu on Eesti ala kirjeldused reisikirjades sageli põgusad, kuna põgusad olid ka kirjelduste autorite viibimised siinkandis.

Nagu esimeses peatükis öeldud, kirjutasid varauusajal paljud reisijad oma reisimuljeid konkreetsetest reisikirjakirjutamise reeglitest lähtudes. Kirjeldatakse linnu, valitsust, linnaelanikke, tavasid linnas, loodust ning maaelanikke. Sageli olid kirjeldused toopilised, või muul viisil ilukirjanduslikud, sageli tegi kirjutaja põhjendamatu üldistusi või kirjeldas kelleltki kuuldut või varem loetut tõsiasi. Arvukatest eksimisohtudest hoolimata on huvitav vaadelda mida varauusaegne inimene Eesti- ja Liivimaale tulles märkas ja mida pidas üleskirjutamist vääriks.

Reisikirjades avaldatud informatsiooni eriti väärtuslikuks osaks on illustratsioonid. Sageli näitab üks pilt rohkem kui pikk kirjeldus. Kahjuks ei ole illustratsioone säilinud väga palju. Üldtuntud on Anton Goeteerise ja Adam Oleariuse joonistused. Mitte vähem väljendusrikkad ja detailsed on Augustin Mörsbergi joonistused Liivimaa inimestest.²²⁰

²¹⁹ Meyerberg 1997, lk 69.

²²⁰ Mörsberg 1980.

Illustreeritud on ka Nicolaas Witseni ja Johann Arnold Brandi reisikiri, kus Liivimaa peatükki ehib Riia plaan²²¹ ja joonistus Liivimaa inimestest.²²² Engelbert Kämpfer on ülesjoonistanud Narva ja Ivangorodi vahelise silla koos piiripunktiga.²²³ Mörsberg viitab oma reisikirjas veel lisatud kaardile, mis aga on kadunud juba käsikirja juurest.²²⁴ Ka William Burrough andis peale reisi inglise kuningannale üle kaardi, mille kaaskirjas on kirjutatud: „Kõik kohad on siin õigetel pikkus- ja laiuskraadidel, nagu siiamaani varem keegi ei ole teinud.“²²⁵

Riia, Johann Arnold Brand (Brand 1702, lk 116-117)

²²¹ **Brand** 1702, lk 116, 117 vahel.

²²² **Samas**, lk 137, 138 vahel.

²²³ **Kämpfer** 2003, lk 37.

²²⁴ **Mörsberg** 1980, lk 131.

²²⁵ **Joseph Hamel** England and Russia. Comprising the voyages of John Tradescant the Elder, sir Hugh Willoughby, Richard Chancellor, Nelson and others to the White Sea. Routledge 1968, lk 143-144.

Reisikirjades avaldatud informatsioon on ühelt poolt reisikirja autori muljed ja teiselt poolt tema teadmised. Sageli kohtame tekstides kirjeldusi sündmustest, mida teksti autor ei saanud ise kogeda, mis tähendab, et ta vahendab kelleltki kuulnud või kusagilt loetud informatsiooni. Erinevalt kroonikutest, kes viitavad oma teostes paljudele autoritele,²²⁶ on reisikirjade autorid viitamisega vägagi tagasihoidlikud. Vaid üksikutes tekstides viidatakse konkreetsetele teostele, mida ollakse lugenud ja kasutanud.

Kui jätta kõrvale antiikautorid, kelle teostele viidatakse kas seoses reisimise üle filosofoerimisega²²⁷ või tõmmatakse paralleele kaasaegsete juhtumistega²²⁸ võib loetleda vaid mõned kroonikad, millele Eesti ala käsitlevad reisikirjad viitavad. Jakob Ulfeld nimetab Balthasar Russowi kroonikat, Adam Olearius Salomon Henningi, Hermann Hamelmanni²²⁹ ja Liivimaa nooremat riimkroonikat.²³⁰ Johann David Wunderer nimetab ajaloolast Paul Odebroni.

Ka varasematele reisikirjadele ei viidata sageli. Varasematest reisikirjadest nimetatakse Sigismund Herbersteini reisikirja²³¹ ja Adam Oleariuse reisikirja.²³² Mõned märgivad anonüümselt „teised autorid“, kellega asutakse kas diskussiooni või tõdetakse, et nõustutakse varem kirjapanduga, aga viidatakse ka inimestele. Johann Arnold Brand toob allikana esile Vastseliina kirikuõpetaja,²³³ Samuel Kiechel räägib Liivimaa aadlimehest, kes talle kohalikke olusid selgitas.²³⁴ Kõige sagedamini jutustatakse ajaloost ja teistest sündmustest, mida autor ise näha ja kogeda ei saanud lihtsas narratiivses vormis, või kasutatakse väljendeid nagu räägitakse, arvatakse jne. Raske on tõmmata täpset piiri eelteadmiste ja vahetult kogetu vahele, kuigi materjali laiemasse konteksti asetades on

²²⁶ **Janet Laidla** 17. sajandi ajalookirjutaja raamaturiiu. Magistritöö. Tartu 2006. Käsikiri digitaalselt: <http://www.utlib.ee/ekollekt/diss/mag/2006/b18347332/laidlajanet.pdf>

²²⁷ Nt **Olearius** 1996, lk 1-5.

²²⁸ Nt **Brereton** 2002.

²²⁹ **Olearius** 1996, lk 10.

²³⁰ Samas lk 119.

²³¹ Samas, lk 14.

²³² Nt **Sparvenfeld** 2002, lk 49.

²³³ **Brand** 1702, nt lk 149.

²³⁴ **Kiechel** 1987, nt lk 129.

mingis ulatuses võimalik kaardistada varem ilmunud tekstidest pärinev informatsioon, eriti arvestades tõsiasja, et varauusajal oli Eesti ala käsitlevat kirjandust üpris vähe.²³⁵

Peale konkreetsete sündmuste, mille kogemist teksti autori poolt on kerge tuvastada, on reisikirjades veel hulgaliselt teavet, mille kohta on raske anda hinnangut, kas see on nõ ajalooline tõde, autori eelarvamustega segatud mulje või hoopis väljamõeldis. Selge on, et üldisemad hinnangud ja laiemapõhjalised arvamused on rohkem kammitsetud eelteadmistest kui konkreetsete detailide kirjeldused. Sellest lähtudes on järgnevalt jagatud eraldi gruppidesse laiemad ja kompileeritumad arvamuseavaldused ja konkreetsete detailide kirjeldused. Kõigepealt aga põgus ülevaade, millest üldse reisikirjades kirjutati.

Vaatluse alla on võetud nn klassikalised reisikirjad. Neid lugedes võib tõdeda, et lisaks reisoludele, peatutakse Eesti ala kirjeldades kõige põhjalikumalt lihtrahva elu-olul. Humanismiajal oli kohaliku rahva kirjeldamine tavaks. Põhilised teemad, mida kirjeldati, olid usk (talupoegade uskmatust), väljanägemine, elu-olu, samuti kombed ja keel.²³⁶ Neist tavadest lähtusid üldjoontes ka reisikirjade autorid.

Linnade kirjeldused ja linnarahva elu ning valitsemiseviis jäävad jutustust raamima. Loodusega seonduv tuleb jutuks peamiselt reisioludega seoses – asustamata maa ja lõputud metsad on reisijatele suureks raskuseks ning pikk talv ja varakult külmuv meri muudab nii mõnegi reisi plaane. Jakob Ulfeld kirjeldab, kuidas venelased hoidsid neid Tartu juures kinni ja nad ei jõudnudki Saaremaale, enne kui oli hilja, meri hakkas jäätuma ja tagasitee tuli ette võtta mööda maad (Saaremaalt sõideti välja 20. novembril).²³⁷

Huvitav on mainida, et erinevalt Skandinaavia kirjeldustest²³⁸ ei rõhuta Eesti olusid kirjeldavad reisikirjad eriliselt külma ja pimedust. Küll mainib aga Fransisca Gundulich kuidas ta siinseid valgeid öid imetles: „Kaks ööd veetsin ma unetult, et nautida sealseid lühikesi suveöid ja märkasin, et päikese loojumisest tõusuni kulub ainult neli tundi ja arvestades koidust ehani võib öelda, et suvel ei ole seal üldse ööd.“²³⁹

²³⁵ Sascha Taetz käsitleb Skandinaavia ja Baltikumi reisi ettevalmistavat kirjandust. **Taetz** 2002, lk 84-94.

²³⁶ **Raik** 2004, lk 105.

²³⁷ **Ulfeld** 2002, lk 344-354.

²³⁸ **Taetz** 2002, lk 125-128.

²³⁹ **Gundulich** 1869, lk 143.

Linnaelanikest kirjeldatakse peamiselt Riia ja Tallinna elanikke ning neid linnu võrreldakse omavahel paljudes tekstides. Mitmel pool avaldatakse üllatust, et Tallinn on samuti suur ja võimas ning hästi ehitatud linn nagu Riia: „see linn ei ole väiksem kui Riia ja ületab ka kindlustuste poolest peaaegu Riia.“²⁴⁰ „Tallinn ei jää suuruse, ehitiste ja kindlustuste poolest Riias palju maha.“²⁴¹ Kiidetakse ilusaid kivist maju: „Tallinn on üks väike aga võimas, kindel ja hästi ehitatud linn“;²⁴² „Linn on kenasti ehitatud ilusate kivimajadega, mis on ehitatud nende maa kombel ja tal on seal kõvem kivi majade ehitamiseks kui Riias.“²⁴³ Kui need kirjeldused on enamasti trafaretsed ja sisuliselt ei paku palju uut ja huvitavat siis elanike ja tavade võrdluses tuuakse esile ka eripärasid ja huvitavaid arvamusi. Nt Hans Moritz Ayrmann, kes reisis läbi mitmetest Eesti- ja Liivimaa linnadest, kirjeldab pikalt riialaste soovi uhkelt riietuda ja tallinlaste soovi hästi süüa, nimetades Liivimaad isegi õgimisemaaks (*Fresslandt*) „ja isegi kui tuleks käia paljajalu, siis nii mõnigi kannataks seda, aga ei loovutaks midagi oma kõhutäiest...“.²⁴⁴

Veel toob Ayrmann esile Tallinna ja Riia võrdluses elanike erinevaid kombeid: „Linnaelanikud on natuke jämedamad ja mitte nii humaansed kui Riias, ka võõraste vastu mitte nii aupaklikud ja üldse on nad ennasttäis inimesed. Selle põhjuseks on et suure katku järel [...] läksid sinna abiellumise teel igalt poolt uued elanikud, tihti kaltsakad kraamikaupmehed. Õnn oli aja jooksul nende poolt ja nad võeti vastu. Need mõtlevad nüüd, et nad on suured võimumehed. [...] Siiski leitakse nad (kui nendega tuttavaks ollakse saanud) olevat ikkagi sõbralikumad ja kuigi nad ei pea sündsaks kedagi avalikult tänada, oskavad nad juba näidata tänulikkust üles eraviisiliselt.“²⁴⁵

Kirjeldatakse veel Tallinna merelähedust,²⁴⁶ kaubandust,²⁴⁷ eeslinna, ilusaid aedu,²⁴⁸ gildide süsteemi,²⁴⁹ Mustpeade vennaskonda²⁵⁰ jne. Üksikutes reisikirjades pühendatakse pisut ruumi ka valitsemis- ja kohtukorralduse kirjeldustele.²⁵¹

²⁴⁰ Ayrmann 1937, lk 23.

²⁴¹ Olearius 1996, lk

²⁴² Kiechel 1987, lk 148.

²⁴³ Ayrmann 1937, lk 23.

²⁴⁴ Samas, lk 17-20.

²⁴⁵ Samas, lk 216.

²⁴⁶ Kiechel 1987, lk 148.

²⁴⁷ Olearius 1996, lk 112-116.

²⁴⁸ Ayrmann 1960, lk 215.

Lisaks Tallinnale ja Riiale kirjeldatakse tihti Tartut. Tartu kirjeldustes on läbivaks jooneks sõjapurustused. Peaaegu kõik autorid, kes Tartusse sattusid ei saa jätta kahetsemata, et ilus linn on varemtes ja purustatud. „Sellel linnal on ilus kindel müür kindlate tornidega, mis aga nüüd on väga purustatud. Minu seal oleku ajal näidati üles suurt usinust ja viidi läbi töid mõnede suurte uuesti alustatud väliskindlustuste juures. Ja nagu räägitakse, peab see tulevikus ehitatama peakindluseks või just lahtiseks vabaks kohaks tehtama, sest niipea kui tõuseb sõda Moskva ja Rootsi vahel, on see esimene koht, mis peab kannatama kallaletungi ja kartma allaheitmist.“²⁵² Süngelt ja lagunenu kirjeldab Tartut ka Edmund Gripenhielm Figrelius: „Enamik maju on tühjad ja lagunenu.“ Figrelius arvab, et Tartu sobib piiramiseks igast küljest.²⁵³ Veel purustamata Tartu jätab aga 1583. aastal reisinud kardinal Radziwilli saatkonnale väga hea mulje. Tartut võrreldakse Firenzega ja kardinal oli linnast vaimustunud. Eriliselt hinnati Tartu “tervislikku ümbrust”, kalarikkaid jõgesid ja järvi.²⁵⁴ (Nende järvede all mõeldi kunstlikult loodud tiike Emajõe käärudes).²⁵⁵

Sageli kirjeldatakse reisikirjades Narvat, mis oli paik kus pikemalt peatuti ja oodati luba Vene piiri ületamiseks. Neis kirjeldustes tõuseb esile Narva multikultuursus. Sageli jutustatakse Narva venelaste kommetest²⁵⁶ ja rõhutatakse narvalaste head keelteoskust jm.

Reisikirjades kirjeldatakse ka Pärnut ja Viljandit. Neid aga mitte eriti sageli, sest reisijad sattusid neisse linnadesse harvem. Kuna enamik reisikirju, mille autorid neisse linnadesse sattusid, pärinevad sõjaaegadest, siis kirjeldataksegi peamiselt purustusi ja linnade kurba olemist. Nt Figreliuse kirjeldus Viljandist: „Väike linn on täiesti varemtes ja seal ei ole kedagi muud kui mõni lihtne käsitöölaine. Kindluse müür ikka veel seisab nagu ka mõned vanad majad.“²⁵⁷ Ja Radziwilli saatkonnaliikme kirjeldus Pärnust: „Pärnu

²⁴⁹ Samas, lk 212-213.

²⁵⁰ Samas, lk 214.

²⁵¹ **Brand** 1702, lk 158-159.

²⁵² **Ayrmann** 1960, lk 218.

²⁵³ **Figrelius** 198?, lk 170.

²⁵⁴ **Radziwill** 1981, lk 37. Tartu kalastustraditsioonidest kirjutab pikalt ka Hans Moritz Ayrmann: **Ayrmann** 1937.

²⁵⁵ **Arens** 1981, lk 37.

²⁵⁶ **Kämpfer** 2003, lk 107.

²⁵⁷ **Figrelius** 198?, lk 170-171.

on linn, mis asub Balti mere [Läänemere] ääres ning oli varemalt väga kuulus, kuid ta on nüüd suuremalt osalt varemeis ja mahajäetud.²⁵⁸

Nagu juba öeldud on Liivimaa linnade kirjeldused põgusad ja peamine tähelepanu saab osaks lihtrahva elu-olule, mis erineb tekstide autorite kodustest oludest suuremal määral.

Liivimaa inimesed, Johann Arnold Brand (Brand 1702, lk 137-138)

III, 2 Reisimuljed lihtrahva üldisest olukorrast

Vaadeldes Eesti ala põhjalikumalt käsitlevaid reisikirju, tundub, et kõige rohkem üllatas ja šokeeris võõraid siinse talurahva olukord. Sellist viletsust, vaesust ja rõhumist ei olnud paljud autorid kusagil mujal näinud. Sageli võrreldakse eestlaste olukorda loomadega. Kindlasti on siin oma osa eelarvamustel, kuna selline arvamus kajastus ka Euroopas levinud kirjanduses. Juba 15. sajandi lõpul, 16. sajandi algul kirjutas Hamburgi toomhärja Albert Krantz, et Saksamaal on isegi koertel parem elu kui vaestel Liivimaa talupoegadel.²⁵⁹ Pool sajandit hiljem lisas endine munk Sebastian Münster, et tegemist on kõige õnnetuma rahvaga päikese all.²⁶⁰

²⁵⁸ Radziwill 1981, lk 35.

²⁵⁹ Raik 2004, lk 224.

²⁶⁰ Samas, lk 225. Vt ka Juhan Kreem Sebastian Münster and *Livonia illustrata* : information, sources and editing. In: Festschrift für Vello Helk zum 75. Geburtstag. Eesti ajalooarhiiv, Tartu 1998. pp. 149-168.

Kuid siiski ei pruugi see olla pelgalt eelarvamus, kuna see on teema, mida puudutavad kõik Eesti olusid laiemalt kajastanud autorid. Adolf Nicklassen von Steinkallenfels kirjeldab ilma liigsete emotsioonideta, kainelt ja asjalikult: “Maarahvas on jäme ja metsik ja teda peetakse töö juures peaaegu nagu looma, siinne talumees peab oma härra jaoks kogu nädala päevast päeva orjama peale pühapäeva ja kõik mis tal on, kuulub tema härrale. Rahatrahvi asemel, kui nad endale midagi kaela tõmbavad, karistatakse neid vitstega, ka vanu inimesi. Siiski ei ole need tavad enam nii hirmsad kui olid varem...”²⁶¹

Mõne aja möödudes ei tundu olukord võõrastele kuigivõrd paremaks minevat. Nt kirjeldab Nicolaas Witsen 1664. aastal eestlaste olukorda järgmiselt: “neid losse teenindavad ümberkaudsed talupojad, kes kordamööda härrasid teenivad: panevad heina kuhja, ketravad ja teevad kõiki töid, mida neil kästakse teha. [...] räägitakse, et siin toimib veel vana komme härra õigusest pruudi esimesele ööle.”²⁶² Väga masendavana tundub maarahva olukord ka Jan Janzoon Struysile: “need inimesed, kes elavad koguaeg hädas ja viletsuses tänu oma valitsejate julmusele, kes käituvad nendega hullemini kui türklased ja barbarid oma orjadega.”²⁶³

Sama raske nagu talupoegade ühiskondlik positsioon tundub võõrastele ka nende reaalne olukord ja olmelised tingimused. Väga paljud autorid peavad vajalikuks rõhutada, et siinne rahvas on väga vaene.²⁶⁴ Nicolaas Witsen, kes sõitis hollandi saadiku Jacob Boreili saatkonnas 1664. aastal Moskvasse, kirjeldab: “Kohalikud talupojad on väga vaesed inimesed, nad loevad end rikkaks, kui neil on hobune, kirves, lehm ja labidas; nad on kõik pärisorjad, igäüks on oma isanda voli all”.²⁶⁵ Kuna ta pöördub mitmel pool tagasi talurahva viletsuse kirjeldamise juurde, pidi see talle ka isiklikult tugevat muljet avaldama. Nt sellinegi kirjeldus: “Ma nägin ka vastsündinut – ta lamas täiesti paljalt hällis; lühidalt, viletsus on siin nii suur, et seda on võimatu kirjeldada, hullem kui orjadel. Sellest hoolimata peavad nad veel maksma andamit oma isandale ja peavad maksma ka

²⁶¹ **Steinkallenfels** 1948, lk 168.

²⁶² **Witsen** 1996, lk 42.

²⁶³ **Struys** 1935, lk 148.

²⁶⁴ Samas, lk 144, **Gundulich** 1869, **Figrelius** 2005, lk 165.

²⁶⁵ **Witsen** 1996, lk 30.

oma elamise eest. Meil elavad ka sead paremini. Sellest hoolimata on nad terved ja suurekasvulised.”²⁶⁶

Läbini negatiivne on võõraste nägemus ka eestlaste peamistest iseloomujoontest. Peamiste iseloomujoontena lisaks ebausule, millest tuleb allpool lähemalt juttu, nähti rumalust, harimatust ja üsna mitmes reisikirjas nimetatakse ka varastamist.²⁶⁷ Witsen: „Need inimesed on lollid, varastajad, mida ka meie saime tunda, lühidalt on nad kohtlased ja lihtsameelsed. Talupojad elavad üksteisest kaugel, väljanägemiselt on nad kõhnad ja kondised. Näod on mõlemal sool ebameeldivad, kahvatud ja krobeldised.”²⁶⁸ Struys: „[...] Üldiselt ei ole see rahvas ei kuri ega viisakas, vaid sedavõrd harimatu, et nad vaevalt teavad, et on olemas teisi maid peale Liivimaa.”²⁶⁹

Matusekommete juures peatutakse ühel huvitaval aspektil – kirjeldatakse usku kollektiivsesse kompensatsiooni teispoosuses. Seda teeb Edmund Figrelius: “Sakslastele kuuluvad linnad ja nad valitsevad kogu maad ja talupoegadel pole vabadust ja nad on jäänud igaveseks alluvateks ja pärisorjadeks. Järelikult nende igavene õndsus teispoosuses maailmas on valitseda sakslaste üle. See saab olema kõigest parem.”²⁷⁰ Magnus ja Aare Mörner kirjutavad, et ei ole leidnud teist tõendit talupoegade rõhumise kompensatsioonist teispoosuses 17. sajandil.²⁷¹ Tõesti ei hakanud ka käesoleva töö autorile reisikirjades täpselt samasuguse sisuga teadet silma, küll aga mainivad sarnast mõttekäiku oma leksikonides nt Sebastian Münster ja ka juba nimetatud Martin Zeiller: “Matused on rõõmsad ja surnutele pannakse kaasa raha ja toitu ja talle öeldakse: mine teise ilma ja valitse seal sakslaste üle nagu nemad meie üle selles ilmas valitsevad.”²⁷²

Talurahva vaenu sakslaste vastu kirjeldatakse veel mitmel pool. Siin sobiks meenutada nt Johann Arnold Brandi teadet eestlaste vaenust sakslaste vastu: “Kuigi Liivimaa vetes on palju kalu, ei ole kala siiski mitte rahva tähtsaim toiduaine. Põhjuseks arvan ma seda, et saksad siin kalarooma iseäranis armastavad. Talurahvas ütleb aga

²⁶⁶ Witsen 1996, lk 23.

²⁶⁷ Vt ka Johansen 1989, lk 1504.

²⁶⁸ Witsen 1996, lk 48.

²⁶⁹ Struys 1935, lk 148.

²⁷⁰ Figrelius 2005, lk 166.

²⁷¹ Mörner 2005, lk 157.

²⁷² Zeiller 1647, lk 520.

põlastusega, et ta saksa rooga [*Saxa rôock*] ei taha. Selle vana viha pärast ei tarvita rahvas iialgi neid sööke ja jooke, mida sakslased armastavad. Nagu ma kuulsin, on talurahvas siin sakslaste verivaenlane, sest et viimased olid neid vanasti sõjaaegu ja ka orjapõlves väga vaevanud. Sõna saks tähendab nende keeles umbes nagu vereimeja või [*Weeg-luis*].”²⁷³ Seda juttu ei saa küll päris tõena võtta, kuna kusagil mujal ei mainita, et talurahvas kala ei sööks, vaid pigem vastupidi – kala on üks talurahva peamistest toitudest, küll võib Brandi tõdemust aga tõlgendada rahvaste vaheliste pingete väljendusena.

Kohapealse talurahva ja sakslaste vahelised suhted leiavad märkimist veel mitmetes tekstides. Kirjeldataks vaenu, mis nende rahvaste vahel valitseb ja üksikutel juhtudel vaadeldakse ka vaenu tagamaid. Nt kirjutab Adam Olearius: „... neil on ikka veel meeles, et nende esiisad maad oma käes hoidsid, sakslaste poolt aga alistati ja orjadeks tehti. Seetõttu kui nad, iseäranis talve ajal, linnast tulevad ja purjus on, ei anna nad sakslasele, kes nendega kohtub, hea meelega teed ega ütle häid sõnu.”²⁷⁴

Kohalike rahvaste masendavat rõhumist ja rasket ja viletsat elu õigustatakse mitmel moel. Paljudes tekstides märgitakse, et eestlased ongi sellist kohtlemist väärt ja ilma selleta puhkeks mäss. Nt Struys: “Tõenäoliselt peabki neid rahvaid nii valitsema, sest kui suhtuda neisse pehmemalt, sunduseta, andmata neile seaduseid ja reegleid, võivad puhkeda mässud ja korralagedus.”²⁷⁵ Johann Arnold Brand: “Rahvas on oma loomu poolest valelik ja kinnine, sellepärast peab ta sageli oma isandate poolt nuhtlust kannatama.”²⁷⁶ Lisaks mässuohule nähakse sellise rõhumise õigustusena maarahva uskumatust. Kui mulje kohalike olukorrast on paljudes tekstides fikseeritud autori isiklike kogemuste baasil, siis seda rõhumist õigustavad mõttekäigud pärinevad kindlasti kas varasematest tekstidest või kohalike sakslaste arvamused. Talurahva kirjeldused ja nende olukorra põhjendamine oli 16.-17. sajandil sageli ideoloogiline. Kui välismaal ilmunud tekstid näitasid rahva olukorda väga viletsana, siis kohalikud autorid üritasid

²⁷³ Brand 1702, lk 141.

²⁷⁴ Olearius 1996, lk 127.

²⁷⁵ Struys 1935, 144.

²⁷⁶ Brand 1702, lk 141-142, tõlgitud lühendatult.

tõestada vastupidist või püüdsid teisest küljest tuua esile põhjuseid, miks oli kohalike elu sedavõrd raske.²⁷⁷

Ühe peamise põhjusena toodi esile talurahva uskmatust. Sellel teemaderingil peatuvad ka paljud reisikirjade autorid.

III, 2 (1) Usk – ebausk

Eestlaste uskumatut paganlust rõhutasid selle aja kroonikad juba Albert Kranzist alates.²⁷⁸ Ka Sascha Taetz tõdeb linnakodanike reisikirju võrreldes, et kõige paganlikumaks Põhja-Euroopas peetakse Baltimaid ja Lapimaad.²⁷⁹ Reisikirjade autorite muljed eestlaste ebausust *versus* jumalakartlikkus on siiski vastakad ja neid tasub eraldi uurida.

Sageli võib kohata kirjeldusi nagu David Wundereril: “Keha poolest on nad tugevad, suured, aga samas mandunud ja jumalakartmatud inimesed, kes enamuses on nõiduma õpetatud, endid huntideks ja kassideks moondavad, öösel sikkude seljas õhus ratsutavad, metsades ja laantes koosolekuid, kehavõidmist [*Gabbelschmierung*], kuradi tantsu, saatanaga kooselamist ja muid sarnaseid hirmsaid tegusid teevad, millest palju imelugusid räägitakse.”²⁸⁰ Samuti väidab Kiechel: „Siin on ka inimesi, kes mõnikord hundiks lähevad. Neid nimetatakse libahuntideks, kes suurt kahju korda saadavad.”²⁸¹

Sarnased arvamused on fikseeritud ka leksikonides, olgu siinkohal toodud taas näide Zeilleri leksikonist: “Külades palvetatakse tihti päikese ja madude ja muu looduse poole.”²⁸² Sama väidab ka Fransisca Gundulich: “Suur osa elanikest on paganad, kummardavad päikest, puid ja puuslikke.”²⁸³ Üleüldiselt levinud nõidumisest räägib ka

²⁷⁷ Raik 2004, lk 224-230.

²⁷⁸ Samas, lk 224.

²⁷⁹ Taetz 2002, lk 151.

²⁸⁰ Wunderer 1812, lk 226.

²⁸¹ Kiechel 1987, lk 145.

²⁸² Martin Zeiller Itinerarium Germaniae nov. antiquae Teutsches Denkbuch durch hoch und nider Teutschland auch angränzende und benachbarte Königreich fürstenthumb und Lande als Ungarn, Siebenbürgen, Polen, Schweden, Denmark so vor alter zu Teutschland gerechnet worden sein, lk 520. Ulm 1647.

²⁸³ Gundulich 1869, lk 144.

Olearius, lisades konkreetseid ebausukommete kirjeldusi: „... nõidus on nende juures nii tavaline, et vanemad õpetavad seda noortele, aga mõnede pole nende vanematelt ja esivanematelt õpitud ebausust võlukunstist rohkem külge jäänud, kui paljud kombed mõningais asjus ja nad kujutavad ette, et neid maha jättes ei ole neil oma tegemistes enam mingit õnne. Näiteks kui nad loomi veristavad või süüa keedavad või õlut pruulivad, viskavad või kallavad nad alati enne, kui nad seda maitsevad, midagi tulle või mingile teatavale kohale ja lasevad sel hävida. Ka väikeste lastega on neil omad tembud. Meile räägiti, et mõned ristivad oma lapsed, kui nad umbes kuue nädala jooksul rahutud on, ümber ja panevad neile uued nimed, väites, et laps olewat saanud ebaõige ja ebasobiva nime, mistõttu ta nii rahutu olevatki jne.“²⁸⁴ Ka kirjeldab Olearius Viru-Nigula Maarja kabeli juurde tehtavaid palverännakuid ja seal asetleidvat: „asi viis õgimise ja lakkumise, hooramise, tapmise ja muude ränkade pahedeni“ ning tõdeb, et ka „meie ajal ei olnud säherdune kõlvatus veel mitte täielikult kõrvaldatud.“²⁸⁵

Väga karmi hinnangu eestlaste usklikkusele annab Jan Janzoon Struys: “See on väga rohmakas ja ebausklik rahvas, andunud nõidumisele ja mustale maagiale, mida nad teevad nii saamatult ja rumalalt nagu meie lapsed, kes hirmutavad üksteisi kollidega. Ma ei näinud neil ei koole, ei mingit muud kasvatamist, sellepärast kasvavad nad suures harimatuses ja neil on vähem mõistust ja teadmisi kui metslastel. Ja vaatamata sellele, et mõned neist peavad end kristlasteks, teavad nad religioonist vaevalt rohkem kui ahvid, kes on õppinud täitma kombeid ja tseremooniaid. Kuigi, nagu mulle rääkis Riias üks Liivimaa aadlik, et harva liigub neist mõni suure vaeva ja tööga ka kaugemale. Enamik, arutud paganad, on andunud ebajumalakummardajad [...] Need talupojad vannuvad pidevalt ja kutsuvad enda kohale needust, aga ei omista oma vannetele suurt tähendust ja rikuvad neid, olles vaevalt lausunud viimase sõna. Nende seas on levinud kummaline vanne: nad panevad rohtu või puud pähe, võtavad pulga kätte ja vannuvad käituda nii või teisiti ja pidada sõna, aga kui nad seda tegema ei peaks, las siis nemad ise või nende loomad surevad ära. [...]”²⁸⁶ Ja Brand lisab: “Võõras ja reisija ei saa teisiti mõelda, kui et kõik inimesed siin peavad kõvad nõidujad olema.”²⁸⁷

²⁸⁴ Olearius 1996, lk 123.

²⁸⁵ Samas, lk 122-123.

²⁸⁶ Struys 1935, lk 145.

²⁸⁷ Brand 1702, lk 152.

Selle suhtumise kinnituseks kirjeldab Witsen: “Segastel asjaoludel hukkus meil üks hobune ja meid taheti veenda, et see on lossi vaim, kes ilmub komandandi kujul ja üllatab vahimehi, kisub kedagi juustest, või tapab loomi. [...] Siinsamas oli vangis vanaeit, keda peeti nõiaks; ma rääkisin temaga, aga ta ei tahtnud mulle midagi seletada; räägiti, et ta ei upu vees – mõne aja pärast ta põletati.”²⁸⁸

Pisut teisiti kajastab Liivimaa maarahva usulisi hoiakuid kardinal Jerzy (Georg) Radziwill kaaskonna liige 1583. aasta kirikuvisitatsiooni protokollis. Kardinal imetles suuri edusamme, mis jesuiidipaatriid olid teinud eesti keele õppimises ning selles keeles rahvale avalikult jutlustamises. Taoliselt meelitavat kokku suuri rahvahulki, kes imetlevad võõraid ja teisiti väljanägevaid mehi, kes siiski räägivad sama hästi kui eestlased ise nende “maakeelt”. Eesti keeles jutlustamise pärast olevat kardinalil olnud vaidlusi Tartu linna magistraadiga, kuid lõpuks lepidi kokku, et mõlemas keeles jutlustamine olgu lubatud.²⁸⁹ Kuid katoliku usul olevat väga raske rahva hulgas kanda kinnitada, arvab kirjutaja lõpuks.²⁹⁰ Eestlaste soovist ristiusu kombetalitustest osa saada kirjutatakse aga ka mujal. Seda on peetud katoliiklastele tüüpiliseks positiivseks hoiakuks,²⁹¹ aga alati ei pruugi see nii olla. Nt ei saa niimoodi tõlgendada Taani riiginõunik Jacob Ulfedi kirjeldust 1578. aastast Viljandi lähistelt: “ma ei saa vaikides mööda minna sellest, et paljud Liivimaa naised tõid meie pastori juurde oma lapsi õnnistamiseks ja ristimiseks, mis ka toimus. Selle aja jooksul, mis me seal viibisime, ristis meie pastor rohkem kui 55 last, mõned neist olid vanemad kui kaks aastat. Kui me ei oleks juhulikult sinna sattunud, oleksid nad pühast ristimise sakramendist ilma jäänud.”²⁹²

Teisal võime jälle lugeda rohketest väärilt mõistmistest ristiusu kaanonites. Nt kirjeldab Edmund Figrelus 1645. aastal eestlaste arusaamisi ristiusust: “Enamasti on barbari perekonna usk täis eksitusi. Nad palvetavad palju neitsi Maarja eest. Ülejäänust

²⁸⁸ Witsen 1996, lk 41.

²⁸⁹ Eesti keele õppimisest ja rahva ja pastorite suhtest kirjutab ka Adam Olearius: “Linnades ja külades on neil oma kirikud ja pastorid, kes neile jumalasõna nende mittedaksa keeles kuulutavad ja sakramente ulatavad.”, Olearius 1996, lk 122.

²⁹⁰ Radziwill 1981, lk 37.

²⁹¹ Raik 2004, lk 231.

²⁹² Ulfeld 2002, lk 292.

usuvad nad, et hing on surematu ja peale keha surma leiab ta endale ise parema olemise. Kuidas nad seda ka eitavad, aga mingi kujutlus neil sellest ikkagi on.²⁹³

Reisikirjade põhjal võib oletada, et olukord ei muutunud järgneva sajandi jooksul. Nii kirjutab Witsen 1664. aastal, et “lapsi ristitakse sageli alles 2-3 aastaselt, kuna on vähe vaimulikke, aga ka talupoegade hoolimatuse tõttu.”²⁹⁴

Samas leiab Brand, et “oma raske seisukorra peale vaatamata peavad talupojad oma saksa kirikuhärradest lugu.”²⁹⁵

Seletusi eestlaste usuliste tõekspidamiste ja kommete kohta leiame veel mitmelt poolt. Kuid selle teema võib siiski lõpetada Oleariuse tõdemusega: “Aga mõnes kohas maal on nad selle pruugi poolest üpris unarusse jäetud, kusjuures tööd sageli eelistatakse jumalateenistusele. Mistõttu nad elavad suures teadmatuses ja paljude juures pole tunda mitte niivõrd kristlikku indu õige jumalakartlikkuse järele, kui paganluse ja ebajumalakummardamise küljes rippuvat südant...jne.”²⁹⁶

III, 2 (2) Tavad ja kombed

Tavasid ja kombeid reisikirjades väga palju ei kirjeldata, kuna reisikirjade autoritel ei õnnestunud neist tõenäoliselt just sageli osa saada. Mõned pikemad kirjeldused siiski antakse. Johann Arnold Brandi põhjalikus käsitluses on toodud nii pulma-²⁹⁷ kui matusekommete²⁹⁸ ülevaade. Pisut põhjalikum pulmakommete kirjeldus esineb ka Adam Oleariuse reisikirjas²⁹⁹ ja põgus märkus Nicolaas Witseni tekstis.³⁰⁰ Matusekombeid kirjeldatakse sagedamini. Samas on peamiselt kirjeldatud setu matust nagu mainib Johann Arnold Brand, kellelt pärineb selle aja kõige põhjalikum matusekommete kirjeldus: „Matmiste kohta jutustas mulle Vastseliina kirikhärra....“ Narvas nähtud

²⁹³ Figrelius 2005, lk 165.

²⁹⁴ Witsen 1996, lk 48.

²⁹⁵ Brand 1702, lk 152.

²⁹⁶ Olearius 1996, lk 122-127.

²⁹⁷ Brand 1702, lk 147-149.

²⁹⁸ Samas, lk 149-152.

²⁹⁹ Olearius 1996, lk 121-122.

³⁰⁰ Witsen 1996, lk 44.

matusetseremooniat kirjeldab ka Engelbert Kämpfer. Sellest kirjeldusest võib järeldada, et see on olnud vene matus.³⁰¹

Kummaliselt mõjub Figreliuse teade, et maal maetakse inimesi kuhu juhtub: „Kui Riias mõni inimene suri, siis viidi ta kirikusse ja jäeti sinna kuni matusteni, kusjuures kirik jäeti selleks ajaks lahti, et vabaneda roiskumise haisust. Maal matab talurahvas oma surnud, kus iganes see võimalik on, kasvõi kallaku peale, ilma igasuguse matmiskohtade otsimiseta. Nad panevad erinevaid asju oma surnutele kätte nagu küünlaid, paberit, harjaseid, mida iganes nende ebausku neil teha käsib.”³⁰² Marju Torp-Kõivupuu näeb sellistel väidetest kahte põhjust: rahva massilise suremise korral ei jätkunud vaimulikel aega ega ruumi kõiki matta, ja talupoegadele käis matusmaks üle jõu.³⁰³ Liiga kõrgeid matusmaksu nimetab ka Ferdinand Linnus, aga lisaks toob ta kiriklike matuste vähesuse põhjuseks hõredalt asuvad kirikud: kümnete kilomeetrite taha matustele sõit oli sageli raskendatud viletsate teede tõttu.³⁰⁴ Teisal viitab Kõivupuu kiriku visitatsiooniprotokollidele ja Thomas Hjärne kroonikale, kus samuti kirjeldatakse, kuidas maarahvas matab oma surnuid põõsastesse ja saludesse ja paganlike ristide juurde.³⁰⁵ Võimalik, et võõrastele juhusliku põõsa või saluna tunduv koht oli eestlaste ja lätlaste jaoks püha matmispaik või külakalmistu.

Üksikutel juhtudel kirjeldatakse ka maarahva mittekristlike tähtpäevade tähistamist. Ka siin leiame kõige põhjalikumad ülevaated Johann Arnold Brandi reisikirjast. Tundub, et ka tema rahvakommete kirjeldused põhinevad Vastseliina kirikuõpetaja jutustustel.³⁰⁶ „Vastseliinas, Moskoovia piiri lähedal, peetakse jaanipäeva keskööl. Neil on üks kivi, mida nad „*Warmen-stein*“ nimetavad. Nad ohverdavad seal kord käe, kord jala, kord pea, kord härja, kord lamba. Kõrvetavad neid veel, kõik vahast tehtud, panevad need kivile, sinna juurde pomisedes ja imelikke liigutusi tehes.”³⁰⁷

³⁰¹ Kämpfer 2003, lk 107.

³⁰² Figrelius 2005, lk 169.

³⁰³ Marju Torp-Kõivupuu Surmakultuuri muutumine ajas: ajaloolise Võrumaa matusesekombestiku näitel. – Tallinna Pedagoogika ülikooli Toimetised, Humaniora A22, Tallinn 2003, lk 38.

³⁰⁴ Ferdinand Linnus Eestlaste ainealine kultuur ja rahvausund orduajal. – Eesti ajalugu II, Tartu 1937, lk 375.

³⁰⁵ Kõivupuu 2003, lk 39.

³⁰⁶ Brand 1702, lk 149.

³⁰⁷ Samas, lk 157-158.

Mis puutub vahast kujude ohverdamisest, siis see komme oli sel ajal üldtuntud ja seda kirjeldab ka Balthasar Russow oma kroonikas: „...talupojad, nende naised ja tüdrukud altarile panid oma ohvreid vahaküünalde, vahast tehtud hobuse, härgade, vasikate ja lammaste näol, et nende karjaloomad hästi kosuksid.“³⁰⁸ Nimetatud kivi all võib autor mõelda nn Jaani kivi ehk soekivi Meeksi küla lähedal, mille juures käiakse jaaniöööl ohverdama tänini.³⁰⁹

Brand nimetab tähtsamate rahvapühadena ka tönisepäeva (17.01) ja lauritsapäeva (10.08) ning kirjeldab neidki põgusalt. „Ka tönisepäeval jooksevad nad suurel hulgal metsa, võtavad õlut ja tavapäraselt toitu kaasa, ohverdavad seal ristteel Püha Antoniule ühe sea [...] hiljem joovad ennast täis ja lähevad koju tagasi. Suurt rõhku panevad nad ka Püha Laurentsiuse päevale...“³¹⁰ Ise, oma silmaga, ta neid tähtpäevi näha siiski ei saanud, kuna tema reis leidis aset oktoobris-novembris.

Edmund Figrelius kirjeldab mihkclipäeva tähistamist 29. septembril. „Sügisel Püha Miikaeli päeval pühitsevad talupojad oma jumalate püha. Nad valmistavad talle süüa, mille ise hiljem ära söövad. Nende kultuses on ametlikult kõrgemad ja madalamad astmed.“³¹¹

Nende kirjelduste põhjal võib öelda, et võõraste mulje Eesti- ja Liivimaa maarahva olukorrast oli üsna ühene – vaesuses ja viletsuses elav rõhutud ja uskmatu rahvas. See arvamus kattub peaaegu täiesti tollaegses kirjanduses kujunenud arvamusel. Tundub, et miski kohapeal nähtu ei suutnud võõraste varasemat arvamust muuta, vaid eelteadmised leidsid pigem kinnitust või otsiti neile kinnitust. Siiski esineb ka viide selle kohta, et eelarvamused Euroopas Eesti olustikust ei olnud täiesti homogeenid. Adam Olearius kirjeldab põgusalt huvitavat aktsiooni: „... ja nad andsid põhjust mõne aasta eest Saksamaalt mõningaid käsitöölisi ja töömehi kohale meelitada ja maad harima tuua,³¹² et loodetava mugavuse ja hõlpele tõttu maa vastu huvi äratada; kusjuures ette toodi: seal

³⁰⁸ **Balthasar Russow** Liivimaa kroonika, alamsaksa keelest tõlkinud Dagmar ja Hermann Stock. Tallinn 1993, lk 87.

³⁰⁹ **Piret Õunapuu** Pühad ja kombed. Tallinn 2001, lk 92.

³¹⁰ **Brand** 1702, lk 157-158.

³¹¹ **Figrelius** 2005, lk 166.

³¹² Peale Liivi sõda püüti tõesti meelitada uusasukaid nii linnadesse kui maale. Maale suundusid peamiselt soomlased ja venelased, linnadesse rootslased ja sakslased. Vt ka **Heldur Palli** Eesti Rahvastiku ajalugu aastani 1712. Tallinn 1996, lk 49.

olevat säherdune toiduainete küllus ja muuhulgas ka, et põdrad inimeste juurde kodusesse jooksvat.”³¹³ Lubatud küllust aga eest ei leitud ja nad üritasid mõne aja pärast Saksamaale tagasi pöörduda: „saxslased polnud harjunud säherduse raske tööga, mis nad seal ees leidsid, nad jäid vaeseks ja nendega juhtus tõesti, et viletsus tuli³¹⁴ majja ja nad pidid armetult, mõningate kaastundlike saxslaste toetusel, tagasi Saksamaale minema, nagu näiteks mõned neist, keda me veel kohtasime, meile ise kurtsid.”³¹⁵ Imagoloogilisest aspektist on see teadmine huvitav ja vääriks põhjalikumatki analüüsi kui siinkohal võimalik.

Üldjuhul tundub siiski, et eurooplaste arvamus ja eelteadmised siinse olustiku ja maarahva kohta olid negatiivsed. Siinjuures on huvitav vaadelda nende samade autorite kirjeldusi konkreetsetest detailidest, mille kohta kindlasti sedavõrd kindlaks kujunenud eelteadmised puuduvad.

III, 3 Reisimuljed olustikust

Olmeprobleemid leiavad kajastamist paljudes tekstides ning on erinevalt üldistest hoiakutest ja paganlusega seonduvast temaatikast vähem eelarvamuslikud. Kindlasti leiavad kirjeldustes koha kurioosumid, aga vähemalt samavõrra kirjeldatakse ka tavapärasest olustikku, mis teid mööda sõitnuile silma puutus.

Selle materjali tõepärasust vaagides tasub põgusalt vaadelda, millised olid reisijate reaalsed kontaktid kohalike elanikega. Sascha Taetzi hinnangul olid Rootsis sarnased kontaktid väga intensiivsed, kuna öömaja puudumise korral ööbiti talurahva majades.³¹⁶ Taludes ööbimine, parema võimaluse puudusel, oli tavaks ka Eesti aladel.³¹⁷ 17. sajandi keskel ja hiljem, kui saab rääkida maanteekõrtside võrgustikust, puututi kohalikega kokku ka maanteekõrtsides. Reisikirju lugedes leiame hulgaliselt näiteid reisijate otsesest kokkupuutest kohalike elanikega. Samas tuleb meeles pidada, et maapiirkondades

³¹³ **Olearius** 1996, lk 9.

³¹⁴ Siin kasutatud sõnamängu: põdrad tulid inimeste juurde kodusesse; viletsus tuli majja. Pöder (saksak.) *Elend*, viletsus, häda (saksak.) – *Elend*.

³¹⁵ **Olearius** 1996, lk 9-10.

³¹⁶ **Taetz** 2002, lk 144-145.

³¹⁷ Nt **Goeteeris** 1844, lk 304; **Brand** 1702, lk 120.

kohalikud elanikud enamasti saksa keelt ei osanud, mistõttu suuliselt edasi antav informatsioon pärineb siiski kohalikelt sakslastelt.

III, 3 (1) Elamud

Kui vaadelda elamute ja ehitiste seisukorda reisikirjade põhjal, siis võib öelda, et see oli üks võõraid enim šokeerinud teema. Viletsad, ilma korstnata onnid tundusid räpased ja elamiskõlbmatud.

Ilmar Talve hinnangul jäid talurahva ehitised ja elamuisustus 17. sajandil muutumatuks, peamine oli endiselt rehetuba, üksikutes kohtades ilmusid klaasaknad.³¹⁸ Reisikirjad toetavad Ilmar Talve hinnangut, näiteks kirjeldab Nicolaas Witsen nähtut: „Mõnedes oli kaks, aga teistes ainult üks ruum. Ma ronisin ühte neist sisse, kinkisin elanikele tubakat, mida siin tarvitavad nii naised kui mehed”.³¹⁹ Johann Arnold Brandi kirjeldus pärineb 17. sajandi lõpust: „Talupoegade majad on puuaiaga ümber piiratud. Iga pesa tarvis on suitsutuba ja aidakene, kus sees nad oma toiduvaru ja riideid hoiavad. Peale selle on neil veel väikesed onnid loomade tarvis.”³²⁰

Steinkallenfelsi paneb imestama majade räpasus võrreldes Rootsi ja Soomega: „Kõik nende majad on ehitatud puust. Aga ei ole nii puhtad nagu on Rootsis või Soomes.”³²¹ Ka sajandi keskel kirjeldatakse ennenägematut viletsust. Struys „Nende majad või õigemini onnid on nii viletsad, kui üldse on võimalik ette kujutada...”³²² Witsen: „Teel kohtasime sellel päeval vähe külasid ja üheski neist ei olnud maju rohkem kui kuus“, (Riia all) „Vastaskaldal me leidsime küla, kus seisis 3-4 maja või onni, teised majad olid muldonnid, nende ümber maasse torgatud puust tarad. Onnid on kaetud lehmasõnniku ja saviga.”³²³

³¹⁸ Talve 2004, lk 180.

³¹⁹ Witsen 1996, lk 22.

³²⁰ Brand 1702, lk 136.

³²¹ Steinkallenfels 1948, lk 170.

³²² Struys 1935, lk 144.

³²³ Witsen 1996, lk 41, 22.

Ilmar Talve sõnul puuduvad 17. sajandi elamuisustuse kohta seni andmed. Seda enam tasub uurida reisikirjades avaldatud kirjeldusi Liivimaa talupoegade toasisustuse ja olme kohta.

Majade olukord seestpoolt tundus võõrastele veelgi šokeerivam kui majad väljast. Nt kirjeldab Nicolaas Witsen 1664. aastal: „... ja nad peavad sigu oma onnides, enesega ühes ruumis. Lastel ja sigadel on üks ja sama saatus: pidevalt kaevata maad.“³²⁴ Eriti hulluks peeti elu ilma korstnata. Steinkallenfels: „Neil on üks suur ahi, mis mõnikord isegi poole toa suurune on, mida köetakse korraga 24 tundi. See on tehtud nagu küpsetusahi, aga tal ei ole korstent, nii et suits peab tuppale tulema, aga siis ei ole üldse võimalik tuppale jääda või peab maani küürutama, kuni puud ahjus põlenud on, alles siis saab suitsu poolest jälle püsti seista. Suits läheb välja uksest ja väikestest aukudest, mis seintesse akende asemele tehtud on, mispärast tuba ka päeval pime on, et nad ikka lampe või peerge vajavad. Rehealuses on neil samasugune ahi, et vilja kuivatada, ja seal on väga soe, et seal ei taha kaua olla.“³²⁵ Steinkallenfelsi kirjeldusest nähtub, nagu oleks eestlastel elumaja ja rehi eraldi olnud. On võimalik, et ta ajas segi nt ingerlastega.³²⁶ 17. sajandi lõpuks peetakse tavaliseks, et eestlastel oli rehi ja elamu koos (Brand).³²⁷

Edmund Figrelius: „Nad lamavad oma kuivatusahjus, suitsu ja tahma sees, ja see on muuseas täiesti üllatav, et võidakse elada sellises ruumis. Nende hütis on suur ahi, mille nad süütavad hommikul. Suits ei saa kusagilt mujalt välja minna kui uksest ja väikesest august seinas.“³²⁸ Johann Arnold Brand: „Suitsutoad on enamasti nii madalad, et seal inimene vaevalt püsti mahub seisma. Mõnel on veel ka väike toakene sügisese rehekuivatamise jaoks; niisugustes toakestes on neil ümmargustest kerisekivitaolistest kividest ahi, mida ehk meie lubjaahjuga võrrelda võiks. Rukki kuivatamisega on nad väga ettevaatamata: talvel olla sageli, nagu mulle kõneldi, tuli rukkisse puutunud ja maja põlema läinud. Niisugustes suitsuonnides söövad, joovad ja magavad nad.“³²⁹

³²⁴ Witsen 1996, lk 23, 48.

³²⁵ Steinkallenfels 1948, lk 170.

³²⁶ Talve 1948, lk 170-171.

³²⁷ Brand 1702, lk 136.

³²⁸ Figrelius 2005, lk 165.

³²⁹ Brand 1702, lk 136-137.

Paljusid näib väga üllatavat toa räpasus ja akende väiksus, nt Jan Janzoon Struys „... maja ja inimesed on nii käestlastud ja ebaseeldivad, et ma eelistasin istuda ja ööbida väljas lageda taeva all, kui magada nendega. Nad kannatavad hämmastavalt visalt igasuguseid raskuseid, palavust ja külma, nälga ja puudust.“³³⁰ Eriti tunduvad võõraid šokeerivat magamisasemed ja nendegi räpasus. Nt Steinkallenfels: „Nad elavad üsna räpaselt, isegi voodi asjanduses.“³³¹

Jääb mulje, et paljudes kohtades sel ajal voodit ei olnud. Ilmar Talve sõnul on “säng” rootsi laensõna,³³² mistõttu võib oletada, et voodid tulid talurahva majapidamisse just 17. sajandi jooksul. Gustav Ränk märgib, et vana seina külge kinnitatud magamislava, mis Setumaal, Venes ja mujal Ida-Euroopas veel hiljuti kasutusel oli, on eesti rehetubades ammu lahtiste sängidega asendunud.³³³ Siiski tundub, et veel 17. sajandil olid valdavalt kasutusel erinevad magamislavatsid või veelgi hullem – magati lihtsalt maas nagu kirjeldab Witsen: „Magamiskoht – on nurk, kuhu kõik heidavad. Sinna on pandud heinu. Põrand on must ja märg mahavisatavast veest. Kolle on keskel, suits läheb välja ainsast august. Lastel ei olnud midagi seljas peale särki, kuigi oli juba külm.“³³⁴ Struys: „Neil peaaegu ei ole voodeid, nad magavad palja maa peal.“³³⁵ Brand: „Voodeid talurahvas ei tunne, sest nad magavad põranda peal, kuhu kõiksuguseid riideid alla laotatakse. [...] Akende asemel on majadel väikesed augud, mis öösel riidega ehk lauätükiga kinni kaetakse. Augud on enamasti nii väikesed, et sealt vaevalt inimese pea läbi mahub. Öösel ja õhtul tarvitavad nad peergusid. Nendega käivad nad väga ettevaatamatult ringi. Mõned ei viitsi jalagagi sõe peale astuda, kui see põleva peeru otsast maha kukub.“³³⁶

Võõristav tundub eurooplastele ka siinse rahva agar saunaskäimine ja pesemine. Nicolaas Witsen kirjutab: „Lihtinimesed on väga avatud ja suplevad mehed ja naised koos ilma häbita, saunast jooksevad välja nagu ema nad sünnitas ja hüppavad külma vette või

³³⁰ Struys 1935, lk 144.

³³¹ Steinkallenfels 1948, lk 170.

³³² Talve 2004, lk 180.

³³³ Ränk 1996, lk 97.

³³⁴ Witsen 1996, lk 41.

³³⁵ Struys 1935, lk 144.

³³⁶ Brand 1702, lk 137.

valavad end sellega üle. Tähtsamatel inimestel on oma saunad oma majades, kus neiud pesevad suplevaid mehi ja naisi.³³⁷ [...] Neil on saunad, kus nad pesevad kaks korda nädalas.³³⁸ Saunadest kirjutatakse aga veel mitmes tekstis³³⁹ Johann Arnold Brand aga märgib, et Liivimaal ei ole nii palju saunu kui Kuramaal.³⁴⁰

Põgusalt peatutakse elu-olu kirjelduste juures ka põllutööriistade viletsusel. Nt Brand: “Adrad, äkked ja muud põllutööriistad on puust tehtud ja väga vaevalised. Äkkeks on mõnikord paar haralist puuoksa. Niisamuti on ka kõik muud asjad, näiteks vankrid, väikesed ja ainult puust tehtud. Talurahva majades ei leidnud ma raua raasugi. Vankrirattad on poolümmargused poolnurgelised, halbade teede peale saavad nad nendega suure vaevaga edasi. Vikatid on paari sõrme laiused. Lõikamise juures tarvitatakse sirpi.”³⁴¹

III, 3 (2) Riietus

Suur tähelepanu langeb osaks talurahva riietusele. Kirjeldatakse riideid, ehteid ja peakatteid – kõike, mis on teistsugune, kui ollakse harjunud. Väga huvitavad on Mörsbergi joonistused Liivimaa naistest,³⁴² mis oma detailsuses on tähelepanu vääriwad eriti seetõttu, et selle perioodi rahvariiete joonistusi peaaegu säilinud ei ole.³⁴³

Talurahva riietuse kirjeldused on väga ambivalentsed ning vajaksid põhjalikku etnograafilist käsitlust. Põgusa selgituse Steinkallenfelsi, Goeteerise ja van Vowi poolt toodud rõivaste kirjelduste kohta saame Ilmar Talve artiklist,³⁴⁴ kuid suur osa reisikirjades avaldatud kirjeldustest on rahvariiete analüüsides kõrvale jäänud. Võib oletada, et reisikirjades esitatud riiete kujutised ei ole tõest kuigi kaugel, samas ei või mingil juhul

³³⁷ **Witsen** 1996, lk 30.

³³⁸ **Samas**, lk 46.

³³⁹ **Olearius** 1996, lk 56.

³⁴⁰ **Brand** 1702, lk 145.

³⁴¹ **Samas**, lk 143-144.

³⁴² **Mörsberg** 1980, lk 136.

³⁴³ **Ilmari Manninen** Eesti rahvariiete pildistised välismaa kirjanduses möödunud sajandeil. – Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat VII 1931. Tartu 1932, lk 77.

³⁴⁴ **Talve** 1948.

usaldada selleteemalisi üldistusi, kuna enamik reisikirjade autoreid viibis Eestis vaid lühikesel viibimisel, saamata laiaulatuslikumat ülevaadet Eesti erinevate paikkondade rahvariistest.

Liivimaa inimesed, Augustin von Mörsberg (Mörsberg 1980, lk 132)

Üldiselt tundub võõrastele, et siinne rahvas riietub vaeselt ja viletsalt ning et piduriided ei erine igapäevastest.³⁴⁵ Kantakse karemaid omakootud kangast riideid.³⁴⁶ Sageli märgitakse, et riided on valged. Sageli kirjeldatakse kasukaid ja suurrätte³⁴⁷ ning märgitakse, et hoolimata viletsusest riietatakse soojalt. Nt Nicolaas Witsen: „Kuigi siin on suured külmad, need talupojad ei külmeta, neil on vastav riietus ja saunad, kus nad pesevad end kaks korda nädalas.“³⁴⁸ Ainult noorte tüdrukute kohta kirjutatakse, et nad on halvasti riides: „Noored tüdrukud käivad külmale vaatamata pikkades lahtistes särkides. Särk on rinna pealt sõlega kinni.“³⁴⁹ „Noored talutüdrukud on väga kehvalt riides, neile on ainult tekk ümber pandud.“³⁵⁰ „Enamikul naistel ei olnud keha ülemine pool millegagi kaetud, mehed olid riietatud kasukasse.“³⁵¹

³⁴⁵ **Brand** 1702, lk 138.

³⁴⁶ **Olearius** 1996, lk 120.

³⁴⁷ **Brand** 1702, lk 137.

³⁴⁸ **Witsen** 1996, lk 46.

³⁴⁹ **Samas**, lk 138.

³⁵⁰ **Samas**, lk 44.

³⁵¹ **Samas**, lk 23.

Sageli paneb võõraid imestama, et naiste ja meeste riietus on väga sarnane ja tihti märgitakse, et naiste ja meeste vahel on raske vahet teha. Tundub, et naiste ja meeste sarnane väljanägemine ongi võõrastes enim kummastust tekitanud teema. Seda rõhutatakse väga mitmel pool, nt Steinkallenfels „Ka naised kannavad pikka talurahvamantlit, nii et tüdruku ja poisi vahel ei saa kergesti vahet teha.“³⁵² Witsen: „Noored naised on riietatud peaaegu nagu mehed.“³⁵³ Brand „Ka tüdrukud kannavad mõnikord pealmist kuube, nõnda et nad täiesti poiste sarnased on. Vahe on kuubedel ainult see, et naisterahvad ta rinnakohalt lahti hoiavad, et sõlg paremini näha oleks. Pea niisamasugused on vanade naiste riided.“³⁵⁴

Gustav Ränk tõdeb, et sarnane tendents avaldub ühtmoodi vanemates talupojaühiskondades kui ka Põhja-Euraasia kalur-küttidel ja põdrakasvatajatel: naiste ja meeste üleriided erinevad vaid väheoluliste lõigete ja ilustuste poolest.³⁵⁵

Paljudes tekitab kummastust eesti naiste komme juuksed lühikeseks lõigata, mis süvendab muljet naiste ja meeste sarnasusest veelgi. Mannineni järgi kaob juuste piiramise komme 18. sajandi lõpus, enne seda aga piirati juukseid abielusolevatel naistel, vallalistel olid pikad juuksed. Samas kirjeldavad peaaegu eranditult kõik reisikirjad eesti naiste lühikeseks lõigatud juukseid, tegemata vahet vallaliste ja abielunaiste vahel. Adam Olearius: „Vallalised käivad talvel ja suvel palja peaga, lasevad juuksed lahtiselt ja pügatuna kaelal rippuda, nii et nad peade poolest näivad täiesti poiste sarnased.“³⁵⁶ Mörsberg: „Pole lihtne vahet teha tüdrukute ja poiste vahel, sest nad kannavad ühesugust soengut, nagu vanasti papid.“³⁵⁷ Steinkallenfels teatab, et ühel osal naistest on lühikeseks lõigatud juuksed, teisel osal pikad palmikud, milles ripuvad kuljused.³⁵⁸ Enamik reisikirju teatab siiski, et naiste juuksed on lühikeseks lõigatud. Nt Johann Struys „Juuksed on neil pügatud lühikeseks ja ripuvad kõrvade juures, nagu kodutul rahval, keda

³⁵² Steinkallenfels 1948, lk 168.

³⁵³ Witsen 1996, lk 41.

³⁵⁴ Brand 1702, lk 137-138.

³⁵⁵ Ränk 1996, lk 110.

³⁵⁶ Olearius 1996, lk 120.

³⁵⁷ Mörsberg 1980, lk 139.

³⁵⁸ Steinkallenfels 1948, lk 169-170.

me mustlasteks nimetame.“³⁵⁹ Nicolaas Witsen: „Pea on neil [tüdrukutel] ära pügatud nagu norra talupojal, ümmarguselt nagu oleks paljas [...], kahtlemata peaksid meil tuhanded inimesed neid meesteks.“³⁶⁰ Brand: „Juuksed on neil lühikeseks lõigatud ja valkjat karva.“³⁶¹

Liivimaa inimesed, Augustin von Mörsberg (Mörsberg 1980, lk 136)

Edmund Figreliuse reisikirjast võime aga aimata veel ühte kommet. Lisaks tõdemusele, et „neiupõlves käivad naised nii suvel kui talvel palja peaga, nende juuksed on lõigatud lühikeseks ja need ripuvad vabalt kaelale“, kirjutab Figrelius: „Just enne abiellumist lasevad eesti naised oma juuksed ära pügada.“³⁶² See teade võib viidata kombele, mida kirjeldab Gustav Ränk, tsiteerides Läänemaa Mihkli kiriku kroonikat: pulmapäeva õhtul lõigati pruutidel juuksed täiesti maha. Naistena nad ei lase juukseid kasvada, vaid ajavad igal laupäeval pea noaga paljaks.³⁶³

³⁵⁹ **Struys** 1935, lk 144.

³⁶⁰ **Witsen** 1996, lk 44.

³⁶¹ **Brand** 1702, lk 139.

³⁶² **Figrelius** 2005, lk 156.

³⁶³ **Ränk** 1996, lk 114.

Kirjeldatud on ka väga erinevaid peakatteid – kübaraid, pärgi ja rätte. Väga paljudes reisikirjades imestatakse, et noored tüdrukud käivad katmata peaga. Steinkallenfels „vähesed kannavad kübarat, eriti tüdrukud.“³⁶⁴ Figrelius: „Vallaline läti tüdruk kannab peas pärga, mõned tehtud linasest, mõned õhukesest vasest. Eestis jälle vastupidi käivad tüdrukud alati palja peaga.“³⁶⁵ Witsen: „Noored käivad katmata peaga.“³⁶⁶ Brand: „Peakatteks on kübarad ja mõnel ka müts. Sagedasti nägin ma tüdrukuid palja peaga olevat. [...] Nad panevad siis hõbepoortidest tehtud pärjad pähe, mis meie omadest palju ei erine. Pärjade asemel kannavad nad veel villast peaehtet, mida harilikult vööga kirjuks armastatakse teha. Taga on niisugusel peaehtel rippuv tutt küljes. Need ei kasuta aga mitte iluasju, nagu sõlgesid ja pärgasid, vaid katavad oma pea lihtsate rätikutega.“³⁶⁷

Palju on tähelepanu pälvinud ka talunaiste ehted. Eheteks kasutatakse teokarpe, klaashelmeid, münte,³⁶⁸ kellukesti,³⁶⁹ seemneid ja kivikesi.³⁷⁰ Aga kirjeldatakse ka kuld- ja hõbeehteid.³⁷¹ Ehete kirjeldused on üldjoontes sarnased. Augustin Mörsberg: „talunaiste keed koosnevad valgetest meretigude karpidest, datliseemnetest või värvilistest kivikestest. Pühapäeviti kannavad nad umbes pähkliuuruseid kullast või hõbedast kuljuseid.“³⁷² Figrelius: „Eestis käivad tüdrukud alati teokarpidest ketid ja klaashelmed kaela ümber, tehes nii suurt lärmi, et sa võid juba kaugelt kuulda nende lähenemist. Ka Lätis võid sa leida riideid katmas väikeseid klaasist helmeid, punaseid, kollaseid, siniseid, pruune ja valgeid ja kõigis värvides. Eestis kannava rikkamad talurahva naised riigitaalritest kette kaela ümber.“³⁷³

Ka jalanõude kirjeldused on üsna sarnased. Nimetatakse nii nahast kui niinest ehk puukoorest jalanõusid. Adam Olearius: „Kannavad suvel niinest, talvel aga parkimata

³⁶⁴ Steinkallenfels 1948, lk 168.

³⁶⁵ Figrelius 2005, lk 165.

³⁶⁶ Witsen 1996, lk 48.

³⁶⁷ Brand 1702, lk 139.

³⁶⁸ Witsen 1996, lk 48.

³⁶⁹ Gundulich 1869, lk 144.

³⁷⁰ Brand 1702, lk 138-140.

³⁷¹ Olearius 1996, lk 120.

³⁷² Mörsberg 1987, lk 139.

³⁷³ Figrelius 2005, lk 165.

karedast härja ja lehmanahast valmistatud jalatseid³⁷⁴. Edmund Figrelius: „Nad kannavad jalanõusid, millest mõned on tehtud niinest ja mõned nahast“³⁷⁵. Nicolaas Witsen: „Nende jalanõud – tallaalused puukoorest.“³⁷⁶ Täpsema kirjelduse saame Johan Arnold Brandilt: „Jalas on neil kitsenahast pastlad, seestpoolt karvased, väljastpoolt siledad. Säärte ümber kannavad nad linaseid rätikuid. Suve ajal on jalakatteks kasetohust viisud ja sääрте ümber linased rätikud“³⁷⁷.

III, 3 (3) Toit

Palju on säilinud kirjeldusi Liivimaa linnade rikkalikust toidust, selle suurest valikust ja odavast hinnast. Nt kirjutab Samuel Kiechel, kes reisis Eestis 1585. aastal, siinsest toiduvalikust: “Siin linnas (Tallinn) on odav elada, mis sööki puutub. Siin on kala, liha, linde, nagu rabakana, metsised, laanepüü. Mis aga jooki puudutab, siis see õlu, mida siin maal pruulitakse, on halb ja ei ole võrreldav merelinnade omadega. Vein on väga kallis, enamasti reinvein, on suurtes vaatides ja selleks peab suuri kulutusi tegema.”³⁷⁸

Külluslikust toidulauast, aga võrdlemisi kasinast joogivalikust kirjutab ka 17. sajandi alguses (1615) Eestis viibinud Adolf Nicklassen von Steinkallenfels ja selle kohta on mäрге ka Goeteerisel.³⁷⁹ Mitmekesisest ja odavast toidust kirjutatakse veel mitmetes reisikirjades.³⁸⁰ Hans Moritz Ayrmann pühendab lausa mitu lehekülge oma reisikirjast liivimaalaste hea ja rikkaliku toidu kirjeldustele, lõpetades selle tõdemusega, et Liivimaa on üks õgimise maa.³⁸¹

Mil määral puudutab kirjeldatud toiduküllus talurahva toidulauda, on raske üheselt vastata. Reisikirjade põhjal jääb talurahva toidust kahetine mulje. Ühest küljest väidetakse toidu olevat viletsa, aga uurides kirjeldusi lähemalt, tundub, et olukord nii hull siiski ei olnud. Ka ajalookirjutuses on talurahva toit poleemikat tekitanud. Paljud kroonikad on

³⁷⁴ **Olearius** 1996, lk 120-121.

³⁷⁵ **Figrelius** 2005, lk 165.

³⁷⁶ **Witsen** 1996, lk 23.

³⁷⁷ **Brand** 1702, lk 146.

³⁷⁸ **Kiechel** 1987, lk 150.

³⁷⁹ **Ränk** 1996, lk 63.

³⁸⁰ **Olearius** 1996, lk 112, **Struys** 1935, lk 143.

³⁸¹ **Ayrmann** 1937, lk 17-20.

loonud kujutluse masendavast kasinusest. Katri Raiki arvates kandis põlisrahvaste elu-olu, söögi ja riietuse kasinuse kirjeldamine kahte eesmärki: Saksa humanistid kasutasid seda kohalike olude masendavaks kirjelduseks ja kohalikud autorid veensid sel viisil lugejat maarahva primitiivsuses.³⁸² Paul Johansen peab eestlaste viletsa toidu kirjeldusi lausa valeks,³⁸³ Sebastian Münsteri *Cosmographias* ilmunud kirjeldust aga näljaaja kirjelduseks.³⁸⁴

Ka reisikirjade põhjal võib tõdeda, et nälga siinne rahvas siiski kannatama ei pidanud. Aganaleiva kirjeldusi leiab ainult sõja- ja näljaaegadest. Nt Ulfeld: “Kuressaares saime suurimat vaesust, nälga ja julmust näha. Nad sõid leiba, nagu me nägime, mis oli valmistatud seemnetest, aganatest ja männikoorest, sarnaselt sellele, kuidas teistes kohtades meie teekonnal sõid inimesed heinamaalt ja karjamaalt korjatud heina.”³⁸⁵ See kirjeldus pärineb aga aastast 1578, mil Liivi sõda oli aktiivselt kestnud juba 20 aastat. Rohkem lausnälja kirjeldusi vaadeldud reisikirjades ei esinenud. Toidulaua kasinusest räägivad ka teised tekstid, kuid lähemal vaatlemisel see siiski nii üheselt vilets ei paista. Nt loeme Jan Janzoon Struysi reisikirjast, kes viibis Eesti aladel 1660. aastate lõpus: “Toit on neil jäme ja vilets, koosnedes tatra leivast, hapukapsast ja soola kurkidest, mis süvendab nende inimeste rasket olukorda.”³⁸⁶ Ja umbes samal ajal kirjutab Nicolaas Witsen: “nende toit – on kuiv leib ja kala, jook – vesi, aga samuti õlu humalast ja odrast. Nad on kõik kalamehed [...] Väikese raha eest andsid nad meile kala. Naised nagu mehedki püüavad kala ja ei tööta mitte vähem raskelt.”³⁸⁷

Pikemalt kirjeldab talurahva toitu Johann Arnold Brand, kes pühendab Liivimaa rahva toidule eraldi peatüki: “Mis söögi ja joogi kohta käib, siis on see kaunis vaevaline; talurahvas lepib sageli soola ja leivaga, mille juurde nad taari rüüpad. Nende taar on niisamasugune hapendatud vesi, [...] nagu ma seda leedu rahva juures leidsin. [...] Viina tarvitavad talupojad pea ainult talve ajal, aga siis tublisti.”³⁸⁸

³⁸² Raik 2004, lk 235.

³⁸³ Johansen 2005, lk 343.

³⁸⁴ Samas.

³⁸⁵ Ulfeld 2002, lk 290.

³⁸⁶ Struys 1935, lk 148.

³⁸⁷ Witsen 1996, lk 23, 48.

³⁸⁸ Brand 1702, lk 141.

Viina kohta ka Witsen: “Viina aetakse siin kaerast, nisust, odrast, rukkist jms. Need terad keedetakse kõik koos, siis aetakse aur läbi toru, läbivoolav vesi jahtub torus, ja piiritus voolab alla.”³⁸⁹

Toidulaua ülemäärase kasinuse vastu räägivad ka sagedased põllumajanduse olukorra kirjeldused. Põllumajandust nähakse küll algelise ja vaevalisena, kuid saaki sellest hoolimata rikkaliku ja mitmekesisena. Nt Johann Arnold Brand kirjutab 17. sajandi lõpus: „Herneid kasvatatakse väga palju. Lõikuse korral pannakse need õlekubude kombel kimpudesse seotult maa sisse löödud kärbiste otsa. Õhtul mööda minnes tuletab niisugune herneväli soldatite salka meelde. [...] iseäranis lopsakas kasvab siin rukis, mida ka rahvas suurel määral Riia ning teiste linnade kaudu Hollandisse ja mujale saadab. [...] Sel maal on ka palju mett, mida talupojad õõnsate puude sees hoiavad. Puud on pealt kinni kaetud, ainult külje peale on mesilaste sisse ja välja käimiseks väikesed augud tehtud.”³⁹⁰

Reisikirjades joonistuvad välja sõdade järgsed rasked aastad, mil paljud põllud olid maha jäetud ja külad tühjad.³⁹¹ Näiteks kirjeldab 1585. aastal mitmel pool Eestis reisinud Samuel Kiechel: „Pool päeva sõitsime metsades, seal on väga ilusad aasad, aga kõik on tühi ja asustamata ja seal näeb vähe inimesi, kariloomi ja külasid. Keskpäeval jõudsime ilusale, aga samas ka heale ja viljakale maastikule. Üksi ilma loomade ja inimesteta – ei ole piisavalt inimesi selle harimiseks ja põllu pidamiseks ja ehitamiseks.”³⁹²

Peale sõdade lõppu olukord muutus ja 1666.-1670. aastatel Liivimaal ja Venemaal reisinud Hans Moritz Ayrmanni kirjeldus loob pildi juba hoopis teistsugusest põllumajandussituatsioonist: „Seda maad haritakse päevast päeva ja paljudes kohtades on rajatud suured põllud; teiste maadega võrreldes toodab ta palju teravilja, mida igal aastal veetakse suurtes kogustes kaugetesse maadesse, mille tulemusena saab kogu maa suurt

³⁸⁹ Witsen 1996, lk 44.

³⁹⁰ Samas, lk 135.

³⁹¹ Vt lähemalt Liitoja-Tarkiainen 2000, nt lk 57, 64, 109.

³⁹² Kiechel 1987, lk 130.

tulu ja mõned elavad heas seisuses. Seal on hea karjaksavatus³⁹³ ja olenevalt kohast – head karjamaad kariloomadele.”³⁹⁴

Vaadeldaval ajal on levinud üks komme, mida täheldatakse sajandi jooksul mitmel korral. Nimelt kaevati osa vilja säilitamiseks maasse. Steinkallenfels: “See vili, mis on kuivatatud, kaevatakse maasse, kuhu jääb pikaks ajaks, kuni selle saab soodsalt linna vedada ja ära müüa.”³⁹⁵ Erinevad autorid näevad sellel erinevaid põhjuseid. Ilmar Talve arvab, et teade, et talupojad matavad vilja maasse, kuni tuleb soodne aeg see linna viia ja maha müüa, pidi olema tingitud selleaegseist sõjaoludest, kui talupojad peitsid oma vilja eeskätt röövimiste kartuses. Kuigi selline vilja säilitamine on juba igivana, kuulus keskajalgi iga talu ehitiste hulka ka ait.³⁹⁶ Johann Arnold Brand näeb vilja maasse kaevamise põhjusena tulekahju kartust ja salajase tagavara kogumise soovi: “Lõikuse juures ei vea nad mitte kogu vilja koju, sest nad kardavad nälga jäämist, kui tuli kogu vilja ära hävitab. Väljal koristavad nad vilja hunnikutesse okste peale, et seda pärast kõisi ümber keerutades hõlbus ära vedada oleks. Talupoegadel on ka kombeks mustade päevade, nälja ja sõja peale mõelda ja muretseda, et neil sel juhul puudust kannatada ei tuleks. On vilja rohkem, siis veetakse see salaja välja peale ja maetakse see seal selle tarvis meisterdatud koopasse. Koobas kaetakse seestpoolt igast küljest õlgedega, pannakse siis vili sisse ja maetakse pealt õlgedega kinni. Pärast tehakse koopa koht põlluga ühetasa ja külvatakse vilja peale. Kui nemad riided jm sarnaseid asju matta tahavad, siis matavad nad need vilja vahele.”³⁹⁷

Üks teema, mis sageli reisikirjades esineb ja samuti laseb arvata, et talurahva toidulaud siiski nii kesine ja üksluine ei ole, on jaht. Gustav Ränk leiab, et loodusest korjatud hädatoitude maht eesti rahva toidus oli väike ja ka kütmine on andnud eestlastele vähe toidulisa,³⁹⁸ kuid see puudutab tõenäoliselt hilisemat aega. Varasel Rootsi ajal on kütmine talurahva toidulaua mitmekesisusel siiski olulisemat rolli mänginud.

³⁹³ Loomakasvatust kiidetakse ka teistes reisikirjades nt Adam Olearius: “Liivimaal on ka väga hea loomakasvatus...“, **Olearius** 1996, lk 112; Nicolaas Witsen: “Kari on samasugune nagu meil”, **Witsen** 1996, lk 48.

³⁹⁴ **Ayrmann** 1937, lk 17.

³⁹⁵ **Steinkallenfels** 1948, lk 170.

³⁹⁶ **Talve** 2004, lk 180.

³⁹⁷ **Brand** 1702, lk 144.

³⁹⁸ **Gustav Ränk** “Vana-Eesti rahvas ja kultuur”. Tartu 1996, lk 59.

Küttimisharjumuse olemasolust räägivad ka Rootsi ajal vastuvõetud kalastust ja küttemist piiravad seadused.³⁹⁹ Kütinduse saaduste tähtsast osast eestlase toidulaua räägib ka Ferdinand Linnus,⁴⁰⁰ kirjeldades Tallinna ümbruse vakuraamatut, kus juba 16. sajandi algusest leidub küttemise keelde.

Talurahva küttemisharjumusi kirjeldavad ka paljud reisikirjad. Leiame teateid selle kohta, et igal talumehel oli püss, millega ta hästi ringi oskas käia. Kirjeldatakse ka erinevaid küttemise viise. Nt Kirjeldab Nicolaas Witsen, kuidas Eestis karusid kütiti: “Siin püütakse karusid nii, et aetakse nad suurde auku.”⁴⁰¹

Ühe põhjusena, miks küttemine on siinkandis levinud, nähakse metsikute loomade rohkust. Metsade suurus ja metsloomade rohkus pani imestama peaaegu kõiki Euroopast tulnud võõraid. Olearius kirjeldab lausa mitmel leheküljel metsloomade ja lindude rohkust ja veidraid juhtumisi karude ja huntidega.⁴⁰² Aga metsloomade rohkust kirjeldatakse ka mujal. Nt Witsen: “Metsas on samuti hundid, karud, rebased ja põdrad. Üksi on ohtlik sõita, eriti öösiti: ainult kaks päeva enne meie saabumist viis hunt keset valget päeva ühel elanikul mõned koerad ära.”⁴⁰³ Ja Brand: “Ma olen tähele pannud, et talumehed on püssilaskmises väga osavad. Nende laskmise riist on küll võrdlemisi vilets, siiski oskavad nad seda hästi kasutada. Nad ei lase temaga mitte üksnes linde, vaid julgevad karugi peale minna. Püssikuul on vaevalt keskmise hernertera suurune.”⁴⁰⁴ Sarnaseid mõtteid väljendab ka Hans Moritz Ayrmann: “Siin maal lubatakse nii läbireisivatele välismaalastel kui ka kohalikel tulistada igasugust kahjulikku või kasulikku lindu ja teisi loomi [...] ei ole mitte ühtegi talupoega, kes ei oleks hea kütt; ja isegi kui nad lähevad metsa tööle, on neil pidevalt käe ulatuses laetud relv, mida neil lubatakse omada, kuna metsikuid loomi on nii palju. Samuti on neil võõle koos noaga riputatud väike kirves, mida nad oskavad kindlalt heita 30ne või rohkemagi sammu kaugusele ja ei eksi tihti; ja kirves on alati sama terav

³⁹⁹ 1664. ja 1671. aasta määrustega keelati kalatõkete ehitamine. 1610. ja 1671. aasta määrustega lubati talupoegadel püüda linde vaid paeltega ja kütida röövloomi. 1682. aastal keelati jahipidamine püsside ja koertega. **Talve** 2004, lk 177.

⁴⁰⁰ **Linnus** 1937, lk 251.

⁴⁰¹ **Witsen** 1996, lk 45.

⁴⁰² **Olearius** 1996, lk 133-136.

⁴⁰³ **Witsen** 1996, lk 48.

⁴⁰⁴ **Brand** 1702, lk 145.

kui nuga, mida nad kannavad vööl kaitseks karude ja huntide eest ja sellega nad mingit tööd ei tee.”⁴⁰⁵

Neid arvamusi lugedes tundub, et hinnangu andmisel kohalike toidule on suurt rolli mänginud erinevused Euroopast tulnute jaoks: erinevused toidu valikus ja valmistamise viisides. Kirjeldatud analüüsima hakates peab tõdema, et ei olnudki see toidulaud nii vilets. Tundub, et leib, kala, tatar, kapsas, sead, keda peeti küll oma onnides, olid igapäevaseks toiduks. Ka kariloomade rohkest mainitakse mitmel pool.⁴⁰⁶

Sarnased vastuolud tulevad esile ka mõnede teiste teemade puhul. Nt pidevalt rõhutatud räpasus ja teisalt mitmes tekstis kirjeldatud saunakultuur. Tundub et reisikirjades rõhutati sageli fakte, mis varasemaid eelarvamusi kinnitavad. Paljuski on tegu eelarvamustega, mis levisid Euroopas erinevate leksikonide, varasemate reisikirjade jms materjali kaudu.⁴⁰⁷ Teisest küljest võib siin tegu olla aga ka vastumeelsusega harjumatu eluviisi vastu. Erinevad toitumisharjumused ja -võimalused, erinevad tingimused põllupidamiseks ja kaubanduseks, erinev riietumisstiil ja erinev kliima – see kõik üllatab Euroopast tulnuid. Kõike seda arvesse võttes ei ole ime, et üldmulje meie esivanemate elu-olust oli võõrastele negatiivne.

⁴⁰⁵ **Ayrmann** 1937, lk 17-18.

⁴⁰⁶ Nt **Ayrmann** 1937, lk 17.

⁴⁰⁷ Euroopas levis kujutlus Baltimaadest kui ühest barbaarsemast kandist. **Taetz** 2002, lk 143-145.

Kokkuvõte

Käesolevas töös vaadeldi 16. sajandi II poolel ja 17. sajandil valminud reisikirju, mis on kirjutatud reisidelt Eesti- ja Liivimaale ja käsitlevad siinset olustikku.

Varasemas historiograafias on Eesti ala kirjeldavad reisikirjad leidnud käsitlemist Venemaa ja Euroopa vaheliste suhete raames ning Eesti ala käsitlevad tekstiosad on enamasti tähelepanu alt välja jäänud. Eesti autorid on reisikirju käsitlenud kas illustreeriva materjalina või on vaadeldud mõnda üksikut reisikirja ja selle autorit ning paljud reisikirjad ja nende autorid on hoopiski tähelepanu alt välja jäänud.

Käesoleva töö esimeses peatükis vaadeldi Eesti ala käsitlevaid reisikirju, neis avaldatud materjali iseloomu, tekstide autoreid ja tekstide saatust. Eesti ala käsitluste maht ja iseloom on suuresti sõltuvuses žanrooloogilistest valikutest. Kõige pikemad ja põhjalikumad kirjeldused kohalikust olustikust sisalduvad klassikalistes reisikirjades. Diplomaatilised ettekanded kirjeldavad enamasti põgusalt reisiliikluse olusid, jättes peaaegu tähelepanuta võõrad maad ja nende elanikud. Samuti ei käsitle kohalikke olusid poliitilised traktaadid. Huvitavat lugemist pakuvad aga seikluslikud jutustused, mis on osaliselt kirjutatud ilukirjanduslikuks lugemiseks, kuid milles võib leida ka palju erinevaid arvamusalvaid või vaatenurki ajaloo küsimustele.

Enamik tekste ei jõudnud autorite eluajal avalikkuse ette, vaid jäid arhiividesse ning avaldati alles pikkade aastakümnete või isegi sajandite pärast. Kiiremini jõudsid trükki meelelahutuslikud seikluslood. Kui aga trükiti ära mõni reisikiri, siis oli selle levik laiaulatuslik ja see tõlgiti kiiresti paljudesse keeltesse.

Tekstide autoritest 4/5 on olnud saatkondade koosseisus või reisinud valitseja ülesandel. Seega ei ole tegemist ambivalentse kõiki ühiskonna kihte koondava seltskonnaga, vaid reisikirju kirjutasid kõrgelt haritud kesk- ja kõrgklassi kuuluvad inimesed, keda lisaks iseloomustab hea keelte oskus.

Teises peatükis vaadeldi lähemalt kohalikke reisiliikluse olude peegeldumist reisikirjades. Töö tulemusena võib öelda, et reisiolude ja teede reaalse olukorraga tutvumiseks on reisikirjad asendamatu materjal – kusagil mujal ei ole kirjeldatud niivõrd erinevatest vaatepunktidest teekäijate probleeme ja kohalikke liiklusolusid. Reisikirjades

tulevad konkreetselt esile sõja- ja rahuaastate vaheldumine ning Rootsi riigi ponnistused reisiliikluse parandamisel 17. sajandil.

Teine aspekt, mida reisikirjades jälgiti, oli marsruudi valiku printsiibid. Euroopast Venemaale oli 16. sajandi II poolel ja 17. sajandil võimalik reisida mitmeid teid mööda. Enamik neist teedest eeldas mõne teise riigi territooriumi läbimist. Ainus otsetee oli läbi Arhangelski sadama. Olles vaadelnud reisikirjade nimekirju, võib väita, et reisikirjadena fikseeritud reise kõige populaarsem teekond kulges läbi Novgorodi. Kui otsida selle valiku põhjuseid, peab nentima, et reisikirjades avaldatud kirjeldused ei luba arvata nagu oleks otsitud kergemini läbitavat ja mugavamaid teed. Tundub, et siinsed reisiolud olid eurooplastele üllatavalt rasked veel ka 17. sajandi lõpus. Reisikirjade põhjal võib oletada, et peamised valikuprintsiibid olid poliitilised. Kuna, nagu juba öeldud, olid 4/5 kirjeldatud reisidest saatkondade või kullerite reised, siis ei olegi see tulemus üllatav. Aga reisikirjade põhjal võib välja tuua veel mõningad põhjused, miks eelistati siinseid teid: sooviti reisida mööda merd nii kaugemale kui võimalik; sooviti reisida oma riigis nii kaugemale kui võimalik; teede olukord (mõnede andmete põhjal oli tee Smolenskist edasi Moskvasse suvel soode tõttu väga raskesti läbitav).

Reisides läbi Eesti ja Liivimaa, tuli samuti otsustada sobivaima marsruudi kasuks. Ka siin võib märgata vaadeldaval ajal mitmeid tendentse. 16. sajandi lõpus eelistati teekonda läbi Riia ja Pihkva, kusjuures Pihkvasse liiguti Tartu kaudu mööda Emajõge, kuna teekond maitsi, läbi Vastseliina, mis sai populaarseks 17. sajandil, oli sel ajal Euroopas tundmatu. Samuti eelistati Liivi sõja aegsetel aastatel sadamana Riia, kuna Tallinna ja Narva kaudu liikumine tähendas Ivangorodi tee kasutamist, mis oli aga äärmiselt korrast ära. Tallinna ja Narvat hakati maabumissadamatena reisil Venemaale kasutama, kui sai populaarseks veetee Novgorodi ja sealt edasi Moskvasse. Reisiliiklus mööda Emajõge Peipsini muutus 17. sajandi jooksul üpriski marginaalseks.

Viimases peatükis käsitletud teemad – reisimuljed ja kohalike elanike kuvand võõraste rändurite silmade läbi, annavad tõdemuse, et reisikirjades avaldatud informatsioon on väga eripalgeline. Seal on fakte, mida peab ilmtingimata vaatlema pidades silmas tekstide autorite eelarvamusi ja eelteadmisi, kuid on ka hulgaliselt detailikirjeldusi, mille puhul eelarvamuslikud mõjutused on nõrgemad. Siinkohal võib näiteks tuua talurahva majade interjööri kirjeldused ja muud olmelised detailid, mille

kirjeldused on vähem eelteadmistest kammitsetud. Samuti üksikud tavad ja kombed, mis ei saa olla kirjutatud eelarvamuste baasil, vaid eeldavad autori isiklikku kogemust.

Reisimuljetes keskse osa moodustavad kohaliku talurahva elu-olu kirjeldused. Linnade elanikke ja kombeid kirjeldatakse põgusamalt. Selle põhjuseks on tõenäoliselt suhteliselt suurem sarnasus koduse elustiiliga. Samuti võib märgata, et kohaliku rahva olukord šokeerib rohkem Lõuna-Euroopast tulnuid kui põhja-eurooplasi. See on ka mõistetav, kuna kaugemalt tulnute jaoks on erinevused suuremad.

Üldpilt kohalikest elanikest on võõra jaoks ehmatav ja vilets, aga üksikute teemade käsitlemisel võib märgata sellele vasturääkivaid detaile (nagu näiteks toit, põlluharimine, räpasus *versus* sage saunas käimine), mis illustreerib arvamust, et võõraste mulje meie esivanematest oli mõjutatud eelarvamustest ja eelteadmistest.

Võib öelda, et kui muudatused teoludes ja reisimise lihtsustumine 17. sajandi jooksul on reisikirjades vägagi märgatav, siis rahva elu-olus suuremaid muutusi reisikirjade põhjal sel perioodil täheldada ei saa. Mingil määral võib märgata sõja järelmõjude taandumist ja jõukuse kasvu, kuid eestlaste ja lätlaste elamistingimuste viletsus ja raske ühiskondlik seisund üllatavad Euroopast tulnud võõraid eranditult ja olukorda nähakse isegi hullemana kui see tegelikult ehk oli.

Kuigi materjal on tendentslik, loob see äärmiselt huvitavad pildi ajast ja sündmustest, millest meil muid vahetuid kirjeldusi peaaegu säilinud ei ole. Seda enam väärivad reisikirjad uurimist, tõlkimist ning laiemasse konteksti toomist.

Käesoleva töö autor tahaks rõhutada, et reisikirjade hulgas on arvukalt tekste, mis väärisksid eesti keelde tõlkimist. Nt Jerome Horsey haarav kirjeldus Vene tsaari ja Inglise kuninganna vahelistest kontaktidest 1576.-1591. aastatel. Tõlkimist väärisksid ka Heinrich Stadeni huvitavad kirjeldused Ivan IV lähikonnas viibimisest, Samuel Kiecheli seikluslik reis läbi Eesti, Johann Arnold Brandi põhjalik eestlaste ja Eestimaa käsitus jvm.

Käesoleva töö raames ei ole kaugeltki ammendavalt kasutatud reisikirjades talletatud materjali ja samuti seisab alles ees sarnastest tekstidest saadud teadmiste asetamine laiemasse konteksti. Liiklusolusid ja marsruudivalikuid vaadeldes, oleks väga oluline võrrelda samade printsiipide alusel ka Baltikumist lõuna poole jäävaid teid ja sealseid liiklusolusid, et suuta paremini vastata küsimusele, miks kasutati nii suurel määral teed, mis muutis teekonna oluliselt pikemaks. Samuti oleks huvitav võrrelda Eesti kohalikku olustikku nii Euroopa,

Skandinaavia, kui ka Venemaaga. Eriti hõlpsaks muudab selle töö asjaolu, et enamik reisikirju, mis Eestit kirjeldavad, on kirjutatud Euroopa ja Venemaa vahelistel reisidel.

Võib öelda, et on veel terve hulk teemasid, mida reisikirjade põhjal oleks võimalik käsitleda ja mis meie ajalooteadmist rikastaksid. Käesolevat tööd saab pidada üheks esimestest sammudest reisikirjade käsitlemisel Eesti ajaloo kontekstis ning põhjalik uurimine peaks olema alles ees.

Summary

The thesis focused on the travelogues of the second half of the 16th century and the 17th century which were written on travels to Estonia and Livonia and provided descriptions on local conditions.

In earlier historiography travelogues depicting Estonia have been viewed only through the lens of the relationship between Russia and Europe and the parts of the travelogues depicting Estonia have attracted almost no attention. Estonian scholars have treated travelogues as illustrative materials or focused only on some specific travelogues and their authors.

The first chapter of this thesis gives an overview of the travelogues which were written on travels to Estonia and Livonia. How much and in what way Estonian territory is discussed in a travelogue depends mostly on the choice of genre. The longest and most thorough descriptions of local conditions are included in classical travelogues. Diplomatic presentations usually briefly characterize the conditions of passenger traffic, virtually ignoring the country and its inhabitants. Also political treatises do not discuss local conditions. Adventurous narrations, by contrast, are interesting to read. They are largely written for entertainment and often present many interesting views about history.

Most of the texts were not available to public during the lifetime of the authors and eventually landed up in the archives, many of them published decades or even centuries later. Entertaining adventures were published sooner. Published travelogues were usually widely distributed and were quickly translated into many languages.

4/5 of the authors of travelogues have been members of embassy staffs or travelled by order of the ruler. Travelogues were written by highly educated members of the middle and upper layers of society, and they generally had a good command of languages.

The second chapter focuses on the accounts of local passenger traffic in travelogues. Familiarizing oneself with traveling conditions and the condition of the roads travelogues are indispensable for any traveler – all travelogues discuss the problems of passengers and local traffic conditions. Alteration between war-time and peace-time as well as the efforts of Sweden to improve the passenger traffic in the 17th century are well reflected in the travelogues.

The chapter also discusses the travelers' principles of choosing the itinerary. One could choose between a number of travel routes from Europe to Russia of the period 1550-1700. Most of the routes crossed the territory of another country. The only shortcut was through the port of Archangel. The most popular route described in the travelogues was through Livonia and Estonia. The descriptions in travelogues suggest that routes were chosen not just because of their supposed safety or comfort. The local traveling conditions were difficult for Europeans until the end of the period studied. Rather, the main principles of choice seem to have been political. Since 4/5 of the travels described in travelogues were embassy or diplomatic travels, this should not be surprising. Yet as the research conducted has shown, there were also some other reasons for preferring local routes: people wished to travel on the sea as far as possible and to travel as far as possible from their own country; the roads were in a better condition (as some sources reveal, due to swamps the route from Smolensk to Moscow was difficult to pass through in summer).

There were also a number of routes for traveling in Estonia and Livonia. A number of preferred choices can be observed in this case too. At the end of the 16th century, the route through Riga and Pskov was preferred, whereas Pskov was approached from Tartu along river Emajõgi. The land route to Pskov through Vastseliina, which gained popularity in the 17th century, was yet unknown to Europe at that time. During the Livonian War the port of Riga was preferred, because traveling through Tallinn and Narva entailed using the Ivangorod route, which was in a very bad condition. The people traveling to Russia began to make a stop at the ports of Tallinn and Narva for landing, when the waterway to Novgorod and on to Moscow gained more popularity. Traffic along Emajõgi up to Peipus became rather marginal during the 17th century.

The last chapter discusses the authors' travel impressions and the image of local people in the eyes of foreign travelers. The information presented in travelogues is very varied. Often authors invoke their prejudices and prior knowledge to describe the local conditions, but there are also lots of detailed descriptions, which seem to be based on their own experience. The descriptions of the interiors of peasantry homes belong to the latter category, as well as other everyday details. There are also some customs and traditions, which are not described on the basis of prejudice, but refer to the author's personal experience.

Descriptions of the everyday life of peasants form a central part of travelogues. The inhabitants of towns and their customs are less frequently described. The reason here might be the greater similarity with the authors' domestic lifestyle. It can be noted that authors from Southern Europe experience a greater 'culture shock' than those from northern countries. It is perfectly understandable because the differences are greater for those coming from further lands.

In the perception of foreigners, the local people appeared as frighteningly poor. The 'barbarity' of the native peoples in the Baltic area is acknowledged even by contemporary lexicons or other works of reference. However, there are wide differences in their actual descriptions of the living conditions (e.g. food, cultivating, dirtiness vs. frequently using sauna) which suggests that these 'perceptions' may have been mediated through their expectations or prejudices.

Although it can well be noticed in the travelogues of the 17th century that road conditions and traveling became easier in that period, there are no big changes in describing the everyday life of the nations. To some extent, it can be noticed how the country is recovering from war and how prosperity begins to grow, yet the poor living conditions and low social status of Estonians and Latvians continue to shock the European travelers. Often the situation is perceived as even worse than it actually was.

Although the material is necessarily biased, it offers extremely interesting insights into the period. Travelogues provide a singular kind of first-hand descriptions of economic and social conditions as well as of the lives of individuals. Travelogues clearly deserve to be studied and to (re)published to become available to all kinds of interested readers.

Lisa

Eesti ala käsitlevad reisikirjad

Käesolev nimekiri hõlmab reisikirju, mis on kirjutatud
16. sajandi II poolel või 17. sajandil Eestist läbi reisinud isikute poolt.

Autor: Hans Moriz Ayrmann (1641-1710), Rootsi diplomaat.

Pealkiri: Hans Moritz Ayrmanns Reisen durch Livland und Russland in den Jahren 1666–1670.

Žanr: Diplomaatiline ettekanne, riigikirjeldus.

Publ: 1937.

Tõlked: Vene 1945, eesti (osaliselt) 1960.

Reis: 1666.-1668. aastatel viibis Tallinnas, Riias, Tartus ja Narvas. 1669.-1670. aastatel käis erinevate saatkondade koosseisus Poolas ja Moskvas.

Märkused: Liivimaa käsitleb ta põhjalikult – vaatleb nii loodust, valitsemist kui ka rahva elu-olu. Muuhulgas kirjeldab Tallinna gildi-süsteemi ja Mustpeade vennaskonda. Veelgi põhjalikumalt käsitleb Venemaad.

Autor: Raffaello Barberino (1532-1582), itaalia kaupmees.

Pealkiri: Relazione di Moscovia scritta da Rafaello Barberino al Conte di Nubarola, Anversa li 16 Ottobre 1565.

Žanr: Riigikirjeldus.

Publ: 1658.

Tõlked: Vene 1842, prantsuse 1854.

Reis: Reisis 1565. aastal Inglise kuninganna ülesandel Ivan IV juurde, et taotleda kaubandusprivileege. Amsterdam, Liivimaa, Moskva.

Märkused: Mainib Liivimaa teedekaardi. Eesti ala käsitleb lühidalt ja üldsõnaliselt.

Autor: Werner von Barxen, Saksa-Rooma keisririigi diplomaat.

Pealkiri: Werner von Barxen Relation, wie Er aus der Moscovittischen Grenitz angriffen vnd gefangen worden, Alss Er mit dem Warkotsch hinein raisen sollen.

Žanr: Diplomaatiline ettekanne.

Publ: Avaldamata.

Tõlked:

Reis: Rooma keisri Rudolph II saatkond liikus 1589. aastal Prahast läbi Berliini, Stettini ja Riia Moskvasse.

Märkused: Werner von Barxen oli Niklas von Warkotschi saatkonna liige. Sellest reisist on kirjutatud ka saadik ise,⁴⁰⁸ kuid tema reisikirjeldus algab Venemaale saabumisega. Teekonda Prahast Vene piirini kirjeldab Barxen.

Autor: Johannes Boch (1555-1609), taani reisija.

⁴⁰⁸ „Herrn Niclas Warkhotsch Moscovitische Relation 1589“. See reisikiri ei ole avaldatud. Kirjeldust selles vt. *Adelung* 1846 I, lk 401-427.

Pealkiri: Joannis Bochii S. P. Q. Antwerp: à Secretis Psalmorum Davidis Parodia Heroica. Eiusdem variae in Psalmos Observationes, Physicae, Ethicae, Politicae et Historicae. Antverpiae. Ex officina Plantiniana. Apud Joannem Moretum.

Žanr: Riigi- ja reisikirjeldus.

Publ: 1887.

Tõlked: Vene 1901, saksa 1901.

Reis: Tõenäoliselt oli tema reis Moskvasse 1578. aastal seotud just katoliikliku propagandaga. Reisis Liivimaalt Leetu ja Vilniusest üle Smolenski Moskvasse.

Märkused: Reisikiri asub teoses lehekülgedel 732-736. Käsikiri avastatud 19. sajandi lõpus Georg Schmid'i poolt. Oma reisikirjas ei kirjelda ta pikemalt reisiolusid ega kohalike rahvaste olmet. Pikemalt peatub ta liivimaalaste elu-olul Moskvas.

Autor: Johannes Brambach, Hansa saadik.

Pealkiri: Relatio. Was in der Erban von Lübeck, vnd anderer Hansa Steter Sachen, die Befurderunge der Gewerb vnd Kauffhandel belangende, by dem Durchlauchtigsten Grossmechtigsten Keyser vnd Grossfürsten, Herrn Baryss Foedorowitz, ein selbst Erholder aller Reussen etc. vnd dem Jungen Herrn Keyser vnd Fürsten, Herr Foedor Barisowitsch aller Reussen etc. Anno 1603, im Monat Aprili, Majo vnd Junio, in der Stadt Musckow vnd sonsten vorglauffen vnd verrichtet worden.

Žanr: Diplomaatiline ettekanne.

Publ: 1748.

Tõlked: Vene 1896.

Reis: Hansa saatkonna reis Moskvasse 1603. aastal.

Märkused: Kirjeldades tagasiteed, puudutab autor möödaminnes ka Liivimaad.

Autor: Johann Arnold Brand (1647-1691), Preisi diplomaat.

Pealkiri: Reysen durch die Mark Brandenburg, Preussen, Churland, Liefland, Prescovien, Gross-Naugardien, Tweerien und Moscovien ... anbey Eine Seltsame und sehr Anmerckliche Beschreibung von Sibirien. Alles nachgesehen und mit nöthigen Übersetzungen, Anmerckungen und Kupfferstücken gezieret und vermehret ... Durch Heinrich-Christian von Henning

Žanr: Reisikiri, riigikirjeldus.

Publ: 1702.

Tõlked: Hollandi 1703, eesti (osaliselt) 1902.

Reis: 1673. aastal 25. oktoobril saabuti Riiga, kust liiguti Vastseliina kaudu Venemaale.

Märkused: Väga põhjalik ülevaade Eesti maarahvast.

Autor: Henry Brereton, inglise palgasõdur Rootsi sõjaväes.

Pealkiri: Newes of the present Miseries of Rushia, occasioned by the late Warre in that Countrey, Commenced betweene Sigismond now King of Poland, Charles late King of Swethland, Demetrius, the last of that Name, Emperour of Rushia, Together with the Memorable occurrences of our owne Nationall Forces, English and Scottes under the Pay of the now King of Swethland.

Žanr: Jutustus.

Publ: 1602.

Tõlked: Vene 2002.

Reis: Henry Brereton kuulus Rootsi väegruppi, mis suundus Venemaale peale Poola sissetungi august Ivan Šuiski palvel.

Märkused: Teose keskmes on Vale-Dimitri II võitlus Vassili Šuiskiga (Vansusce) Oma vahetuid muljeid kirjeldab ta 10.-12. peatükis. Tekst on kujundlik ja ilmekas ning mõeldud lugemiseks ka ilukirjandusena.

Autor: William Burrough, inglise kaupmees.

Pealkiri: William Burroughs Voyage to the Narve in Liefland 1570; Deposition of M. William Burrough to certain interrogatories mouwed into him concerning Narve and Kegor 1576.

Žanr: Diplomaatiline ettekanne.

Publ: 1598-1600.

Tõlked:

Reis: 1570 Narvas; 1576 läbi Narva Venemaale.

Märkused: Tegutses Inglise Vene kaubanduskompanii huvides ja saatis Inglismaale ettekandeid Narva kaubanduse kohta.

Autor: Konrad Bussov (?-1617), saksa palgasõdur.

Pealkiri: Die Moskauer Chronik.

Žanr: Jutustus.

Publ: 1620.

Tõlked: Rootsi 1615, vene 1961, 1998, inglise 1994.

Reis: Teenis Rootsi kuninga Karl IX juures Liivimaal. 1601. aastal osales vandenõus, mille eesmärgiks oli anda Liivimaa linnad Marienburg ja Narva Venemaale. Kui vandenõu avastati, põgenes Bussov Moskvasse, kus astus Boriss Godunovi teenistusse. Peale Moskva ülestõusu ja põlemist (1611) sattus Riiga, kus lõpetas 1612. aastal oma teose.

Märkused: Liivimaad puudutab muu hulgas mitmes kohas, kuigi põgusalt. Tema teos käsitleb peamiselt Moskva sündmusi nn segaduste ajal, kuid kuna autor omas mitmeid kokkupuuteid Liivimaaga, on Liivimaa teemal kirjutatu tähelepanuvääriv.

Autor: Charles Count of Carlisle, Inglise diplomaat.

Pealkiri: A Relation of three Abmassies from his sacred Majesty Charles II., to the Great Duk of Moscovia, the King of Sweden and the King of Denmark, performed by the Earl of Carlisle in the years 1663 and 1664.

Žanr: Riigikirjeldus, diplomaatiline ettekanne.

Publ: 1668.

Tõlked: Prantsuse 1700, saksa 1701, vene 1879.

Reis: 1663. aastal saatis Suurbritannia kuningas Charles II krahv Carlisle'i saadikuks Venemaale. Saadik sõitis Venemaale koos perekonna ja rohkearvulise saatjaskonnaga ning viibis seal peaaegu aasta.

Märkused: Kirjeldab põhjalikult vene elu-olu. Saksakeelse väljaande pealkiri laseb arvata, et teoses kirjeldatakse ka Liivimaad ja selle elanikke: "Des Grafen Carlisle, Namens Sr. K. Maj. Von Gross-Britannien abgelegte drey Gesandtschaften an Alexium Michaelowitz, Caren und Grossfürsten in Moskau, Carln XI. König Schweden, und Friedrich III. König in Dänemark, sambt einer euriösen Beschreibung des Landes Moscovien, ingleichen Lieflands und deren beyderseits Einwohner, aus dem

französischen übersetzt und auch in der Beschreibung hin und wieder vermehrt. Frankfurt und Leipzig 1701.⁴⁰⁹

Autor: Philip Crusius von Krusenstiern (1597-1676), Holsteini diplomaat.

Pealkiri: Beschreibung der reijss durch Moschkau in und auss Persien. Anfangen im Monat Octobris des 1635. Jahrs und vollendet im Monat Augusti des 1639. Jahrs.

Žanr: Diplomaatiline ettekanne.

Publ:

Tõlked:

Reis: Vt Olearius.

Märkused: Anonüümne käsikiri Rootsi riigiarhiivis Stockholmis, mida omistatakse Philip Krusenstiernile kuigi kahtlustega.⁴¹⁰ Tema käsikirja mainib ka Adelung,⁴¹¹ viidates Bulgarini Rootsi reisile.

Autor: Elias Eisenberg, Taani diplomaat.

Pealkiri: Puudub.

Žanr: Diplomaatiline ettekanne.

Publ: Osaliselt avaldatud Büching Magasinis.⁴¹²

Tõlked:

Reis: 1571. aastal vahendas hertsog Magnuse abielu printsess Mariaga. 1575. aastal tegeles Norrale kuuluva Lapimaa ja Venemaa vaheliste probleemidega. Reisis üle Narva Novgorodi ja tagasi sama teed mööda.

Märkused:

Autor: Tolek van Emmerich (Jakob Joosten).

Pealkiri: De groote wonderlijcke vorlogen ende Geschickissen, tuschen den Konig van Polen ende Schveden, alsmede de Starosten ende Weinoden ende Casaken agmede den Grootworst van Moskowiten in Polen, Littauen, Liflandt, Courlandt ende Pruysen. Beschreven door Jacob van Emmerick.

Žanr: Riigikirjeldus.

Publ: 1657.

Tõlked:

Reis: Autor reisis palju erinevate saatkondade koosseisus (Poola, Venemaa, Türgi, Ungari, Austria, Saksa jne). Reisikirjades kirjeldas ta asju "mida on oma silmaga näinud ja oma kõrvaga kuulnud".⁴¹³

⁴⁰⁹ Andmed autori ja teoste kohta pärinevad Adelungilt. **Adelung** 1846 II, lk 335-337.

⁴¹⁰ **Benigna von Krusenstjern** "Philip Crusius von Krusenstiern. Sein Wirken in Livland als Russlandkenner, Diplomat und Landespolitiker". Marburg-Lahn 1976, lk 8-10.

⁴¹¹ **Adelung** 1846 II, lk 306.

⁴¹² Büching Magazin für Geographie und Geschichte, Th. VII, S. 304, 305.

⁴¹³ TÜ raamatukogus on selle autori üks varasem teos, kus ta sissejuhatavas osas räägib põgusalt iseendast (Lehed numereerimata). „Historische Beschreibung der kleinen wunder Welt, welche liegt in den Käyserthumen, Königreichen und Ländern als Turkeyen, Ungern, Pohlen, Reussen, Böhmen, Oesterreich, Deutschland, Spanien, Franckreich, Italien, Engeland, das gelobte Land, Neue Jerusalem, Ost- und West-Indien / beschrieben wie auch durch gereist von **Jacob Josten** [...] ; und aus der Holländischen Sprach in

Märkused: Teosest saanud bibliofiilne haruldus.

Autor: Edmund Figrelus vt Edmund Gripenhielm.

Autor: Paul Fleming (1609-1640), luuletaja, Holsteini saatkonna liige.

Pealkiri: Reval einst und jetzt; Auf des Hochgelehrten Herrn Olearius, Fürstl. Holstein. Grossgesandten u. s. w. Rats und geheimen Secretarius u. s. w. seine Rede über deroselben erlittenem Schifbruche auf Hoheland im November des MDCXXXV. Jahrs; Als die Fürstl. Holstein. Gesandten mit dero Komitate von Moskow nacher Persien aufbrachen, MDCXXXVI. im Junio.

Žanr: Poeemid.

Publ: 1652.

Tõlked:

Reis: Vt Olearius.

Märkused:

Autor: Anthonis Goeteeris, Taani diplomaat.

Pealkiri: Jovrnael Der Legatie ghedaen inde Jahren 1615 ende 1616...

Žanr: Diplomaatiline ettekanne, reisikiri.

Publ: 1619.

Tõlked: Saksa 1844, eesti (katked) 1898.

Reis: 1615. aastal saabuti Amsterdamist laevaga Tallinna, kuhu jõuti 14. septembril. 18.-22. septembril reisis maad mööda Narva, kust lahkuti 12. oktoobril Novgorodi suunas (Novgorod rootslaste käes). Talv veedeti Novgorodis ja 22. märtsil saabuti uuesti Narva, kust peale lühikest peatust (5 päeva) liiguti edasi Tallinna, kuhu jõuti 2. aprillil (läbi Põhja-Eesti Toolse ja Kolga kaudu). Tallinnas veedeti umbes 4 nädalat ja edasi mindi Stockholmi (mai-juuni).

Märkused: Emotsionaalne ja värvikas teekonna kirjeldus, kõrvalepõigetega kohalike rahvaste ellu.

Autor: Edmund Gripenhielm (Edmund Figrelus) (1622-1675).

Pealkiri: En kort förteckning på min resa från Sverige til Lijfland Anno MDCXLV.

Žanr: Reisikiri, päevik.

Publ: 2005 (osaliselt).

Tõlked:

Reis: Edmund Figrelus reisis 1645. aastal noore aadliku Gustav Baneri saatjana läbi Euroopa, mh ka läbi mitme Eesti ja Läti linna (Riia, Tartu, Pärnu, Valga, Võnnu). 18. sept. lahkuti Stockholmist ja võeti suund Kuramaale, Dünamündesse, kust edasi liiguti Riiga. Riist Tartu. Siis käidi Pärnus, kust naaseti Tartu ja sealt liiguti Valka, kust suunduti taas Riia poole. Juunis 1646. aastal lahkuti Riist, et minna Königsbergi kaudu Hollandisse.

Märkused: Käsikiri säilinud Uppsala Ülikooli raamatukogus, terviklikku publikatsiooni ei ole. Kirjeldus Ilmar Talvelt kogumikus Särtryck ur Kulturspeglingar, Stockholm, 198-?, "Några notiser till Livlands etnografi på 1600-talet: Edmund Gripenhielms resa till

die Hochdeutsche gebracht ; auch verbessert von zehenderley Artzneyen. Ilmunud Lüübekis, Hakelman, 1652.

Livland 1645". Liivimaad puudutav osa ilmunud ka Magnus ja Aare Mörneri vahendusel.⁴¹⁴

Oma reisikirjas kirjeldab ka reisiolusid, kuid põhitähelepanu langeb siiski kohalike rahvaste elu-olule, peatudes üksikasjalikult ka lihtrahva riietusel ja välimusel ja kommetel laiemalt. Ta kirjeldab nii talupoegade elu-olu kui ka kaupmeeste elamuid ning mh ka Riia gildide süsteemi, mustpeade vennaskonda jm.

Autor: Fransisca Gundulich, Saksa-Rooma keisririigi diplomaat.

Pealkiri: Puudub.

Žanr: Reisikiri, diplomaatiline ettekanne.

Publ: 1868.

Tõlked: Serbo-horvaadi 1868, vene 1869.

Reis: Venemaale reisis Gundulich keiser Ferdinand III saatkonnas aastatel 1655-56. Saatkonna eesmärgiks oli rahuvahendamine Poola ja Venemaa vahel.

Teekond kulges läbi Tallinna ja Narva.

Märkused: Kirjeldab põgusalt teel nähtut ja ka reisiolusid.

Autor: Jerome Horsey (? – 1627), Vene tsaari ja Inglise kuninganna kuller.

Pealkiri: A Relacion or Memoriall abstracted owt of sir Jerom Horsey his Travels, imploiments, services and Negociacions, observed and written with his owne hand; wherin he spent the most part of eighteen years tyme.

Žanr: Jutustus.

Publ: 1589.

Tõlked: Vene 1865, 1877, 1907, 1909, 1991.

Reis: Tegi mitu reisi aastatel 1576-1591. Läbis Eesti ala mitmel korral (mh Vastseliina, Võru, Kuressaare).

Märkused: Kohalikel oludel peatub põgusalt, samas kirjeldab kaasaegseid poliitilisi sündmusi, milles ise osales.

Autor: Albrecht Joachimi, Seelandi saadik Brederode saatkonnas.

Pealkiri: Herr Hoachimi reser till Pleskov.

Žanr:

Publ:

Tõlked:

Reis: Vt ka Goeteeris. On teada, et eraldus saatkonnast ja liikus väiksema kaaskonnaga Pihkvasse.⁴¹⁵

Märkused: Seda reisikirja mainib Ilmar Talve.⁴¹⁶

Autor: Samuel Kiechel (1563-1619), saksa reisija.

Pealkiri: Kurzer Bericht und Beschreibung meiner Samuel Kiechel von Ulm gethonen Reys von 23 May des 1585 Jars büs uff Ultimo Juny anno 1589.

Žanr: Reisikiri.

Publ: 1866.⁴¹⁷

⁴¹⁴ Mörner 2005.

⁴¹⁵ Посольство Бредероде... 1868, т. янв, lk 254.

⁴¹⁶ Talve 1948, lk 173: "Herr Hoachimi reser till Pleskov" (15 lk).

Tõlked:

Reis: Aastatel 1585-1589 reisis ta läbi suure osa Euroopast ja Aasiast. Danzigist liikus Vilniuse kaudu Riiga, siis Tartu, sealt mööda Emajõe ja Peipsi järve Narva, sealt edasi läbi Rakvere Tallinna ning Tallinnast laevaga Lüübekisse.

Märkused: Liivimaa kirjeldab pisut rohkem kui kahekümnel leheküljel, kasutades peamiselt oma isiklike reisimuljeid. Pikemalt peatub Tallinna kirjeldusel, aga väga huvitav ja seikluslik oli tema teekond Narvast Rakvere kaudu Tallinna.

Autor: Engelbert Kämpfer (1651-1716), Rootsi saatkonna sekretär, orientalist.

Pealkiri: Russlandtagebuch.

Žanr: Isiklik päevik.

Publ: 1968.

Tõlked:

Reis: Reis algas 1683. aastal Rootsist, laevaga liiguti Narva, kus oodati luba Venemaale sissesõiduks.

Märkused: Eesti olusid käsitleb põgusalt. Venemaad käsitlev osa avaldatud ka varem.⁴¹⁸

Autor: Erik Lassota von Steblau (1550-1616), Saksa-Rooma keisririigi diplomaat.

Pealkiri: Puudub.

Žanr: Isiklik päevik.

Publ: 1866.

Tõlked: Vene 1873, hispaania 1880, poola 1972, inglise 1975.

Reis: 1590. aastal läks Erik Lassota salajase ülesandega Venemaale. Teele asuti laevaga, soovides maabuda Narva taga. Laeva kapteni eksimuse tõttu sattus Lassota rootslaste kätte vang. Vangistus kestis kuni aastani 1593, mil Rootsi võimud lõpuks nõustusid tema vabastamisega.

Märkused: Steblau päevikutest on kasutatud ja tõlgitud peamiselt neid teksti osi, mis käsitlevad Ukrainat. Päevikut pidas Erik Lassota aastatel 1573-1594. See on kirjutatud isiklike märkmete vormis ja ei olnud algselt mõeldud avaldamiseks, mistõttu see ei ole kirjutatud ka kirjanduslikus keeles, vaid nõ žargoonis – segu saksa, ladina ja slaavi keelest. Kirjeldab väga üksikasjalikult oma sattumist Ivangorodi asemel Narva alla ja sellele järgnenud tegevust.

Autor: Baron Heinrich von Logau, Saksa-Rooma keisririigi saadik.

Pealkiri: Der Röm. Khay. Aüch zu Hungern vnd Böhmen Khün. Mtt. zum Grossfursten In der Muscaw Abgefertigste Relation.

Žanr: Diplomaatiline ettekanne.

Publ:

Tõlked:

Reis: Reis Moskva suurvürsti Borissi juurde 1604. aastal. Saatkonna eesmärk oli uuendada lepingut võitluseks Poola ja Türgiga. Reis algas 27. aprillil 1604. aastal Gratzist 60ne inimesega – Frankfurt, Stettin, Pommer, Narva. Siin oodati suurvürsti passe ja lube.

⁴¹⁷ Vabahärra von Hormayr andis Kiecheli reisidest ülevaate juba 1820. aastal, avaldamata siiski Kiecheli enda teksti. Archiv zur Geographie, Historie und Kriegskunst, 1820, Nr 64-149.

⁴¹⁸ **Adelung** 1827, lk 329-378.

25. juulil jõuti Moskvasse. Tagasitee viis taas läbi Narva, edasi sõideti üle Stockholmi Greifswaldi ja sealt mööda maad Prahasse.

Märkused: Teos, 20 lehekülge, ei ole trükitud.

Autor: Augustin von Meyerberg (1612-1688), Saksa-Rooma keisririigi diplomaat.

Pealkiri: Iter in Moscoviam Augustini Liberi Baronis de Meyerberg Camerae Imperialis Aulicae Consilarii et Horatii Gulielmo Calvucii equitis as in regimine interioris Austriae consilierii ab Augustissimo Romanorum Imperatore Leopoldo et Magnum Ducem Alexium Michailovicz anno et MDCLIXI adlegatorum.

Žanr: Riigikirjeldus, diplomaatiline ettekanne.

Publ: 1661.

Tõlked: Prantsuse 1688, itaalia 1697, vene 1874, 1997.

Reis: Liivimaad külastas põgusalt, liikudes 1661. aastal Austria saadiku Horatius Guilielmus Calvucci saatkonnas Viinist Moskvasse. Reis kulges läbi Riia ja Pihkva Moskva peale.

Märkused: Teekonda kirjeldab väga lühidalt, küll aga räägib sageli Vene-Liivi poliitilistest suhetest, käsitledes nii Liivi sõda kui ka nn väikest põhjasõda, mis lõppes tema Venemaal viibimise ajal Kärde rahuga. Teos rikkalikult illustreeritud.

Autor: Augustin Freiherr zu Mörsberg (?), Holsteini diplomaat.

Pealkiri: Reise durch die nordischen Länder im Jahre 1592.

Žanr: Reisikiri.

Publ: 1980.

Tõlked:

Reis: Mörsbergi reis toimus Holsteini hertsogi Christiani saatjana. Teekond algas Hamburgist ning kulges läbi Holsteini ja Schleswigi Kopenhaagenisse. Seejärel üle Šotimaa ja Norra Rootsi ning edasi üle Turu Narva. Lisaks Narvale käis Mörsberg ka Rakveres, Tallinnas, Riias ja Pärnus.

Märkused: Reisikirjas on Eesti ala käsitletud ca kümnel leheküljel. Väga huvitavad on Mörsbergi joonistused. Ta on mitmes kohas portreeterinud inimesi, andes detailselt edasi nt riietust.

Autor: Adam Olearius (1603-1671), Holsteini diplomaat.

Pealkiri: Ausführliche Beschreibung der kundbaren Reyss nach Muscow...Schlesswig 1647.

Žanr: Reisikiri, riigikirjeldus.

Publ: 1647.

Tõlked: Vene 1868-1870, 1906, inglise 1967, eesti 1996.

Reis: Saatkond, eesotsas Philipp Crusiuse ja Otto Brüggemanniga, asus 1633. aasta kevadel Holsteinist tee. Reis kulges läbi Liivi- ja Ingerimaa Moskvasse. Ka tagasitee viis läbi Tallinna. Siia saabuti 1635. aasta jaanuaris. Osa saatkonda jäi Tallinnasse peatuma, kuniks teine osa läks läbirääkimiste tulemustest aru andma. Veel samal aastal saateti teel uus saatkond (sh ka Olearius, Crusius, Brüggemann), seekord eesmärgiga jõuda Pärnasse. 1635. aasta sügisel asuti taas tee. Talv veedeti Tallinnas ja edasi suunduti varakevadel läbi Narva Venemaale ja suvel 1636. aastal liiguti Moskvast edasi Pärsia poole, kuhu saabuti 1637. aasta augustiks. Läbirääkimised ei olnud eriti edukad ja 1639. aasta jaanuaris oli saatkond taas Moskvast. Märtsi lõpuks oldi Narvas ja aprilli

keskel taas Tallinnas. Tallinnas veedeti kolm kuud, mille jooksul peeti viied saatkonna liikmete pulmad (teiste hulgas abiellusid ka Olearius ja Crusius).

Märkused: Oleariuse reisikiri annab väga põhjaliku ülevaate teekonnal läbitud paikade ja rahvaste kommetest, elu-olust ja ajaloost. Teos rikkalikult illustreeritud.

Autor: Petrus Petrejus (Peer Persson) (1570-1622), Rootsi diplomaat.

Pealkiri: Regni Muschovitici sciographia: thet är: Een wiss och egenteligh beskriffning om Rydzland, med thes många och stora furstendömers, provinciers, befestningars, städers, siögars och elfwers tilstånd, rum och lägenheet: ... / vthi sex böker korteligen författat, beskrifwin och sammandragin, af Petro Petreio.

Žanr: Riigikirjeldus.

Publ: 1615.

Tõlked: Saksa 1620, vene 1867, 1997.

Reis: Viibis Venemaal vahelduvalt aastatel 1601-1615, täites erinevaid ülesandeid.

Märkused: Liivimaad käsitleb põgusalt: kirjeldab Liivi sõja sündmusi ja mitmel pool puudutab ka Liivi sõja vange Moskvast. Palju käsitleb aga Vene-Rootsi-Poola-Taani suhteid, mille käigus puudutab paratamatult ka Liivimaad.

Autor: Jerzy (Georg) Radziwill (1556-1600), kardinal-asehaldur.

Pealkiri: De rebus Livoniae narratio; 1583, 1584

Žanr: Kirikuvisitatsiooni protokoll.

Publ: 1857.

Tõlked: Saksa 1857.

Reis: 1584. aastal 31. augustil sõideti Riist laevaga Pärnu, sealt edasi Viljandisse ja Tartu. Tartust liiguti edasi läbi Vana-Prangli Vastseliinasse ja seal Aluksnesse (Marienburg). 16. oktoobril oli Radzwill tagasi Riias.

Märkused: Kirjutatud tõenäoliselt mõne visitatsioonireisil osaleja poolt. Eesti keeles käsitlenud Ilmar Arens ja põgusalt ka Vello Helk oma raamatus "Jesuiidid Tartus".

Autor: Jacob Reitenfels, Poola agent.

Pealkiri: De rebus Moschoviticis ad serenissimum Magnum Hetruriae Ducem Cosmum Tetricum

Žanr: Riigikirjeldus.

Publ: 1680

Tõlked: Vene 1905, 1997.

Reis: 1670-1673, Riia, Pihkva, Moskva.

Märkused: Teos keskendub Vene poliitika, majanduse ja kultuuri kajastamisele 1670. aastatel. Otsest reisikirjeldust ei anna. Liivimaad puudutab mitmel pool võrdluses Venemaaga ja sealse elu ja kommetega. Ka räägib luterlastest Moskvast.

Autor: Matthias Schaumius, sõjaväelane.

Pealkiri: Tragoedia Demetrio-Moscovitica

Žanr: Riigikirjeldus.

Publ: 1614.

Tõlked: Vene 1847.

Reis: Teenis kuni 1613. aastani rootsi sõjaväes, osaledes ka sõjakäikudes Venemaal. Rootsi valitsus palus tal kirjutada teose vene sõjaväest. Mais 1610. aastal kogunes

sõjavägi Stockholmi. Venemaale hakati sõitma sügisel laevadega. Maabuti Viiburis jõuluajal, kust liiguti üle jää edasi Venemaale.

Märkused: Kirjutab peamiselt sündmustest, mille ise läbi oli elanud. Kirjeldused üksikasjalised, eriti sõjandust puudutavates küsimustes. Liivimaa seisukohalt on eriti huvitav peatükk “Teated sellest kuidas ja mis põhjustel rootsi sõjaväeülem Jakob de la Gardie piiras ja vallutas Novgorodi Venemaal”. See räägib rootslaste võitlustest 1610-1611.

Autor: Martin Schiele, Saksa-Rooma keisri käskjalg.

Pealkiri: Schriftliche Relation wegen Jungst Anno etc. 98. Verschinen Anbefolchenen Raiss in die Moscau.

Žanr: Diplomaatiline ettekanne.

Publ:

Tõlked: Vene 1875.

Reis: Keiser Rudolf II saatis 1598. aastal Martin Schiele käskjalana Venemaale õnnitlema Boris Godunovi troonile asumise puhul. Reis kulges läbi Praha ja edasi läbi Königsbergi Tartu. Siit ei saanud ta edasi reisida, vaid pidi ootama luba. Lõpuks, üheksa päeva pärast, liikus ta edasi salaja, ilma Poola passita, üle Pihkva Moskvasse.

Märkused: Eestis viibimist kirjeldab põgusalt.

Autor: Joachim Scultetus, Preisi diplomaat.

Pealkiri: Puudub.

Žanr: Diplomaatiline ettekanne.

Publ: 1775.

Tõlked:

Reis: 1673. aastal 25. oktoobril saabuti Riiga, kust liiguti Vastseliina kaudu Venemaale.

Märkused:

Autor: Veit Seng, Saksa-Rooma keisri agent.

Pealkiri: Veit Sengen Anzaig in Moscoviterischen Sachen.

Žanr: Diplomaatiline ettekanne.

Publ: Avaldamata. Koopia originaalist asub Juhan Kreemi erakogus.

Tõlked:

Reis: Reisis 1572. aastal Königsbergist mööda maad Riiga ja edasi üle Võnnu Tartusse, kus saatkond 8 päeva ootama pidi. Tagasitee viis üle Narva. Narva jõudes kuulis Seng, et teed mööda edasi liikuda ei ole võimalik ja siirdus Narvast laevaga Lüübeki.⁴¹⁹

Märkused: Dateerimata käsikiri, kus kirjutatakse Liivi sõjast ja muuhulgas ka hertsog Magnusest.

Autor: Johan Gabriel Sparwenfeld (1655-1727), Rootsi diplomaat.

Pealkiri: Ryska resan 1684-1685.

Žanr: Isiklik päevik.

Publ: 2002.

Tõlked: Inglise 2002.

⁴¹⁹ Pikem ülevaade tema tegevusest ja kirjatöödest vt **Forstreuter** 1938, lk 125-158.

Reis: Reisis 1684. aastal Conrad Gyllenstierna saatkonna liikmena üle Narva Venemaale. Saades seejärel kuningalt stipendiumi, jäi Venemaale kauemaks (kuni aastani 1687).

Märkused: Eesti ala käsitleb põgusalt. Peamiselt Narvat.

Autor: Heinrich von Staden (s. 1542), saksa seikleja.

Pealkiri: Aufzeichnungen über den Moskauer Staat; Selbstbiographie Stadens.

Žanr: Riigikirjeldus, autobiograafia.

Publ: 1930.

Tõlked: Vene 1925, inglise 1967.

Reis: 1564-1579 Vene tsaari teenistuses.

Märkused: Tema peateos käsitleb põhiliselt Liivi sõda. Mitmel pool käsitleb ka liivimaalasi Moskvast. Oma eluloos kirjeldab ta üksikasjaliselt saabumist Liivimaale, siit edasi liikumist Moskvasse ning tegevust Moskvast.

Autor: Adolf Nicklassen von Steinkallenfels, Pfalzi krahvi saadik.

Pealkiri: Kurze Reisebeschreibung in Schweden und ferner in Lieffland und Russland, so ich anno 1615 den 17. May angefangen.

Žanr: Reisikiri.

Publ: 1958.

Tõlked: Eesti (katked) 1948.

Reis: Reis toimus laevaga üle Turu Tallinna ja läbi Põhja-Eesti Narva. Tagasitee oli pikem ja vaevalisem. Kuna meri oli jääs, toimus see üle Soome, Viiburi ja Torneo kaudu ümber Botnia lahe ja sealt alla kuni Stockholmini.

Märkused: Reisikirjeldus on kaine ja asjalik aruanne, mis kirjeldab nähtut emotsioone kõrvale jättes. Kirjeldab ka eestlaste elu-olu, käsitledes nii toitumist, riietust kui arhitektuuri puutuvaid küsimusi.

Autor: Johann Struys (Jan Janszoon Struys) (1630? – 1694), Taani reisija.

Pealkiri: Jan Jonson Struys gedenkwaerdige Reizen door Italie, Griekenland, Livland, Moscovien, Tartarey Meden, Persien, Turkyen, Japan en Ost-Indien etc. Begonnen 1647 vollbragt 1673./4.

Žanr: Reisikiri.

Publ: 1676.

Tõlked: Saksa 1678, 1832, prantsuse 1681, 1831, vene 1935.

Reis: Osales Konrad van Klenki saatkonnas. Venemaal viibis aastatel 1668-1670.

Märkused: Annab hea ülevaate reisil kohatud rahvaste elust, religioonist jm. Kirjeldab ka eestlasi, nende välimust ja elu-olu.

Autor: Jacob Ulfed (?-1593), Taani diplomaat.

Pealkiri: Hodoeporicon Ruthenicum in quo de moscovitarum regione, moribus, religione, gubernatione & Aula Imperiatoria quo potuit compendio & eleganter exequitur...

Žanr: Diplomaatiline ettekanne, reisikiri.

Publ: 1608

Tõlked: Taani 1834, 1978, vene 1883, 2002.

Reis: 1578. aastal Moskvasse Ivan IV juurde. Eestisse saabuti merd mööda Saaremaale. Läbiti Virtsu, Pärnu, Viljandi, Tartu, Vastseliina, Petseri, Pihkva. Tagasi: Tartust üle Põltsamaa ja Viljandi Pärnu ja sealt laevaga Saaremaale.

Märkused: Kirjeldab teekonnal nähtut üksikasjaliselt. Tekst on rikkalikult illustreeritud, kuigi piltide autori kohta on erinevaid seisukohti.⁴²⁰ Eesti keeles Vello Helgilt põgus ülevaade reisikirja Eestit käsitlevast osast.⁴²¹

Autor: Nicolaas Witsen (1641-1717), Hollandi diplomaat.

Pealkiri: De Moscovische reyse.

Žanr: Reisikiri.

Publ: 1966-67.

Tõlked: Vene 1996.

Reis: Reis (1664-1665) kulges laevadega Riiga ja sealt edasi maad mööda Pihkva suunas.

Märkused: Ta kirjeldab ka teeolusid ja kohalikke rahvaid ja nende elu-olu ja tavasid ning toob eraldi ära nii lätlaste kui eestlaste kirjelduse.

Autor: Andries van Vouw (Vow), Brederode saatkonna liige.

Pealkiri: Monsieur Andries van Vouw's resa.

Žanr:

Publ:

Tõlked:

Reis: Pidas sidet saatkonna ja kuninga vahel.

Märkused: Seda reisikirja mainib Ilmar Talve.⁴²² Ohtliku reisi eest andis kuningas talle tänuks kuldketi⁴²³ ja sellest reisist tõenäoliselt kirjutaski eraldi.

Autor: Johann David Wunderer (1568-1624), saksa reisija.

Pealkiri: Reisen nach Dänemark, Russland, und Schweden 1589, 1590

Žanr: Reisikiri.

Publ: 1812.

Tõlked: Eesti (katked) 1916.

Reis: Taani-Venemaa-Rootsi. Oma kirjutise järgi saabus Wunderer Abost Narva ja liikus Tartu kaudu Riiga, kuhu jõudis augustis 1590. Tagasi läbi Riia Lüübekisse.

Märkused: Tema reisi suhtes on avaldatud kahtlust, kas see tegelikkuses aset leidis, kuna reisikirjas leidub mitmeid geograafilisi eksimusi.⁴²⁴ Ta kirjeldab ka oma kokkupuudet ajaloolase Paul Oderborniga ja kirjutab sellest pikalt. Riias oli väidetavalt kuni septembri lõpuni, veetes osa sellest ajast vanglas, kuhu ta sattus kahtlustatuna spionaazis Venemaa kasuks. Oma reisikirjas kirjeldab ta Liivimaa elu-olu, rahva toitu, usukombeid, riietust jm. rohkem kui kahekümnel leheküljel, kuid peamiselt keskendub Riiale.

Autor: Anonüümne.

⁴²⁰ Ulfeldt 2002.

⁴²¹ Helk 2001.

⁴²² Talve 1948, lk 173: "Monsieur Andries van Vouw's resa" (36 lk).

⁴²³ Goeteeris 1844, lk 316.

⁴²⁴ Karl Heinrich von Busse "Über Johan David Wunderer's Reisen durch Kur-, Liv- und Ehstland". –

Inland 1852, Nr. 26, 27, 29.

Pealkiri: Eigentliche Warhafftige Beschreibung etlicher Handlung so sich in Reussen zur Moscow, Plesskaw, Naugarten, Schlaboda, Narfa, Revel, Derpt und anderen Stätten verlossen und zugetragen...

Žanr: Reisikiri.

Publ: 1572.

Tõlked:

Reis: 1572.

Märkused:

Autor: Anonüümne.

Pealkiri: Kurtzer und warhafftiger Bericht des Zwiwtrachts zwischen dem Moscowiter und den Liffländern Auch von der grausamen uerhörten Tyranny so er an den armen gefangenen Christen bischer in die 20 Jahr und noch stets für und für ubet....

Žanr:

Publ: 1578.

Tõlked:

Reis:

Märkused:

Autor: Anonüümne.

Pealkiri: Newe Zeitung. Vonn der berrlichenn victori und Sieg welchen die Polnischen, Schwedischen unnd Deutschen Kriegsleut für der Stadt Wenden in Lyfflandt. In diesem 1578. Jar wieder den schrecklichen Feind und Ertztyrannen den Moscowiter...

Žanr:

Publ: 1578 Danzig.

Tõlked:

Reis:

Märkused:

Autor: Anonüümne.

Pealkiri: Verbaal van de Nederlandsche Gesanten Reynout van Brederode, Diderich Bass en Albert Ioachimi van hunne legatie in Zweden en Russland in de jaren 1615 en 1616.

Žanr: Diplomaatiline ettekanne, reisikiri.

Publ:

Tõlked: Vene 1868.⁴²⁵

Reis: Vt Goeteeris.

Märkused: Marchall Poe nimekirjas on seda teksti käsitletud Goeteerise reisikirja tõlkena. Võrdluseks ilmnesid aga suured erinevused (nt kuupäevad). Eesti alased käsitleb ligi kümnel leheküljel. Keskendub põhiliselt teeloludele ja saatkonna reisiga seonduvale.

⁴²⁵ Посольство Бредероде, Басса и Иоакими в Россию, и их донесениу Генеральным Штатам. – Вестник Европы. 1868, т. янв lk 246-255, авг lk 792-796.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Allikad

- Ayrmann, Hans Moriz 1937. Hans Moritz Ayrmanns Reisen durch Livland und Russland in den Jahren 1666–1670. Aus seinen eigenhändigen Aufzeichnungen zum erstmal veröffentlicht und eingeleitet von Kurt Schreinert. (TÜ Toim, B/40. Humanoria). Tartu.
- Аурманн, Ханс Мориз 1945. Записки Аирманна о Прибалтике и Московии 1666-1670 гг. Н. Левинсон – Исторические записки т. 17.
- Ayrmann, Hans Moritz 1960. H. M. Ayrmanni reisikirjad Liivimaa ja Eestimaa linnade kohta, tlk. Voldemar Miller. – Eesti NSV Ajaloo lugemik. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost kõige vanemast ajast kuini 19. sajandi keskpaigani 1. kd. Tallinn, lk 211-218.
- Barberino, Rafaele 1842. Путешествие в Московию Рафаэля Барберини в 1565 году, перевод Любич-Романович – Сын отечества. Часть III, № 7. Москва.
- Barberini, Raphael 1854 Recueil de relations et de mémoires concernant la géographie et l'histoire de la Russie avant 1700: première livraison contenant by Don Juan de Perse. Berlin.
- Boch, Johannes 1887. Johannes Boch in Moskau im Jahre 1578. Georg Schmid – Russische Revue: Monatschrift für die Kunde Russlands Bd. 27, 1887, 16. Jg. H. 1-4, lk 330-344, siin lk 332.
- Boch, Johannes 1901. Johannes Bochs Nachrichten über die Livländer in Moskau zur Zeit Joann Grosnys und die herzoglich Kurländische Bibliothek in der Bibliothek der K. Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg, hrsg. Friedrich von Keussler. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands. St. Petersburg, lk 63-67.
- Brambach, Johannes 1748. Relatio. Was in der Erban von Lübeck, vnd anderer Hansa Steter Sachen, die Befurderunge der Gewerb vnd Kauffhandel belangende, by dem Durchlachtigsten Grossmechtigsten Keyser vnd Grossfürsten, Herrn Baryss Foedorowitz, ein selbst Erholder aller Reussen etc. vnd dem Jungen Herrn Keyser vnd Fürsten, Herr Foedor Barisowitsch aller Reussen etc. Anno

- 1603, im Monat Aprili, Majo vnd Junio, in der Stadt Musskow vnd sonsten vorglauffen vnd verrichtet worden, D. Johann Willebrandti. Lüübek.
- Brambach, Johannes 1896. Поездка Ганзейского посольства в Москву (1603 г.) http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Hanse_pos1603/frametext2.htm. 20.04.2007.
- Brand, Johann Arnold 1702. Johan Arnholds von Brand weyland J.U.D. und in der Universität zu Duissburg am Rhein Professoris Ordinarii Reysen durch die Marck Brandenburg, Preussen, Churland, Liefland, Presscovien, Gross-Naugardien, Tweerien und Moscovien ... anbey Eine Seltsame und sehr Anmerckliche Beschreibung von Sibirien. Alles nachgesehen und mit nöthigen Übersetzungen, Anmerckungen und Kupfferstücken gezieret und vermehret ... Durch Heinrich-Christian von Henning. Wesel.
- Brand, Johann Arnold 1902. Johann Arnold Brandi kirjeldused eestlaste elust kahesaja aasta eest, tlk I. Palm. – Postimees 1902 10./11. juuli.
- Brereton, Henry 2002. Генри Бреретон Известия о нынешних бедах России. Европейский дом, Е. Н. Козлов. СПб. 2002. – <http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/B.phtml>, 3.10.2006.
- Bussow, Konrad 1998. Московская хроника – История России и дома Романовых в мемуарах современников XVII-XX. Хроники смутного времени. Москва.
- Bussow, Konrad 1994. The Disturbed State of the Russian Realm, trans. G. E. Orchard. Kingston, Ontario.
- Goeteeris, Anton 1844. Des holländischen Gesandten Freiherrn von Brederode, und seiner Mitgesandten, Reisen durch Esthland in den Jahren 1615 und 1616. – Bunge, Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands, Bd. III, lk 300-324.
- Goeteeris, Anton 1898. Tükikene reisikirja Tallinnast Moskvasse a. 1615. (Goeteeris). – Olevik 1898, nr. 12.
- Gripenhielm Figrelius, Edmund 198-?. Ilmar Talve Några notiser till Livlands etnografi på 1600-talet: Edmund Gripenhielms resa till Livland 1645. – Särtryck ur Kulturspeglingar. Stockholm.
- Gripenhielm Figrelius, Edmund 2005. Magnus and Aare Mörner. An unknown travel account from Livonia of 1645-1646. – Die baltischen Länder und der Norden: Festschrift für Helmut Piirimäe zum 75. Geburtstag, hrsg. Mati Laur und Enn

- Küng in Verbindung mit Stig Örjan Ohlsson. Tartu (Akadeemiline Ajalooselts), lk 152-171.
- Guaginius, Alexander 1578. *Sarmatiæ ev ropeæ descriptio, que Regnum Poloniae, Lituaniam, Masounian, Prussian, Pomeraniam, Liuoniam, Moschouiaë, Tartariaë q partem com plestitur Alexandri Gwagnini Veronentis Equitis Aurati, peditum, ppæfecti, dilisentia conscriptae.* Krakow.
- Gundulich, Fransisca 1869. Путешествие из Вены в Москву в 1655 году. – Русский вестник, т. 83.
- Horsey, Jerome 1911. Jerome Horsey's Nachrichten über Russland, R. Hausmann – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, lk 54-59.
- Horsey, Jerome 1967. *Of the Russe Common Wealth, by Giles Fletcher; and the Travels of Sir Jerome Horsey, now for the first time printed entire from his own manuscript. – Russia at the close of the sixteenth century. Comprising, the treatise .* London.
- Horsey, Jerome 1991. Джером Горсей. Записки о России XVI-начало XVII. Москва.
- Josten, Jacob 1652. *Historische Beschreibung der kleinen wunder Welt, welche liegt in den Käyserthumen, Königreichen und Ländern als Turkeyen, Ungern, Pohlen, Reussen, Böhmen, Oesterreich, Deutschland, Spanien, Franckreich, Italien, Engeland, das gelobte Land, Neue Jerusalem, Ost- und West-Indien / beschrieben wie auch durch gereist von Jacob Josten [...].*
- Kaempfer, Engelbert 2003. Engelbert Kaempfer Russlandtagebuch 1683, hrsg. von Michael Schippan. München 2003.
- Kaempfer, Engelbert 1968. Die Reisetagebücher Engelbert Kaempfers, hrsg. Karl Meier-Lemgo, Wiesbaden.
- Kiechel, Samuel 1866. Die Reisen des Samuel Kiechel. Aus drei Handschriften hrsg. von Dr. Konrad Dietrich Haszler. Stuttgart.
- Kiechel, Samuel 1893. Ein alter Reisebericht. Von Kurland nach Reval im Sommer 1586. – Rev. Ztg. 1893, nr 262-263 nach Düna-Ztg, Mittel IV 1849, lk 509-533.
- Kiechel, Samuel 1987. Die Reisen: 1585-89 Samuel Kiechel, hrsg. Hartmut Prottung. München 1987.

- Lassota von Steblau, Erich 1866. Tagebuch des Erich Lassota von Steblau. Nach einer Handschrift der Gersdorff-Weichaschen Bibliothek zu Bautzen hrsg. und mit Einleitung und Bemerkungen begleitet von Reinhold Schottin. Halle.
- Meyerberg, Augustin von 1827. Augustin Freiherr von Meyerberg und seine Reise nach Russland : nebst einer von ihm auf dieser Reise veranstalteten Sammlung von Ansichten, Gebräuchen, Bildnissen u.s.w Friedrich Adelung. St. Petersburg.
- Meyerberg, Augustin von 1997. История России и дома Романовых в мемуарах современников XVII-XX. Утверждение династии. Москва.
- Mörsberg und Beffort, Augustin 1980. Reise durch die nordischen Länder im Jahre 1592: Bericht des Augustin Freiherrn zu Mörsberg und Beffort, St. Johanniter Ordens-Prior in Dänemark, geschrieben den 1. April 1603, hrsg. Carl-Heinrich Seebach. Neumünster, Wachholtz.
- Olearius, Adam 1656. Vermehrte neue Beschreibung der Muskowitischen und Persischen Reyse... Welche Zum andern mahl heraus gibt Adam Olearius ... Schlesswig, Gedruckt in der Fürstl. Druckerey, durch Johan Holwein Im Jahr M DC LVI.
- Olearius, Adam 1858. Johann Boubring Einige Erlebnisse des Schleswig-Gottorpschen Gesandtschaft nach Persien auf ihrer Fahrt nach Reval im Jahr 1635. – Inland, H. 33, lk 529-533.
- Olearius, Adam 1894. Oskar Kallas Mis võõrad aasta 250 eest meie maast ja rahvast arvasivad. – EÜS Album II (1894), lk 35-62.
- Olearius, Adam 1996. Uus Pärsia reisikiri. Trükitud Tallinna linnas Anno 1996, tlk Ivar Leimus.
- Palmquist, Erik. Пальмквист Эрик Заметки о России. Восточная Литература <http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Palmkvist/text2.phtml?id=1068>. 3.10.2006
<http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Palmkvist/text1.phtml?id=1067>.
13.06.2007.
- Petrijus, Petrus 1620. Historien und Bericht von dem Großfürstenthumb Muschcow mit dero fruchtbaren Provinzien und Herrschafften, ... zusammengefasset, beschrieben und publiciret durch Petrum Petreium de Erlesunda. Lipsiae.
- Petrijus, Petrus 1997. История России и дома Романовых в мемуарах современников XVII-XX. О начале войн и смут в Московии. Москва.

- Possevino, Antonio 1994. Auväärt isa Antonio Possevino, Jeesuse Kompaniist, kiri Tema Hiilgusele, Mantova Emand Hertzoginnale & Austria Ertshertzoginnale Katoliku Usku puutuvatest asjadest, missugustest ta soovis kuulda Liivimaal, Rootsis & Transilvaanias, tlk Vello Salo. Tartu.
- Possevino, Antonio 1586. Commentarii di Moscovia, et della pace segvita fra lei, e'l regno di Polonia, colla restitutione della Livonia. Scritti in lingua latina da Antonio Possevino della compagnia di giesu. Vilno.
- Radziwill, Jerzy 1857. Catholische Kirchenvisitation in Livland im Jahre 1853 oder 1854. – Bunge, Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands, Bd.1, lk 276-284.
- Radziwill, Jerzy 1981. Arens Ilmar Mida nägi kardinal-asehaldur, vürst Jerzy Radziwill oma visitatsioonireisil Lõuna-Eestis aastal 1584, Mana 1981 nr 49, lk 35-39.
- Reitenfels, Jakob 1997. О событиях Московских Светлейшему Герцогу Тосканскому Козимо III. История России и дома Романовых в мемуарах современников XVII-XX. Утверждение династии. Москва.
- Russow, Balthasar 1993. Liivimaa kroonika, alamsaksa keelest tõlkinud Dagmar ja Hermann Stock. Tallinn.
- Schaumijs, Matthias 1847. Всепресветлейшему, державнейшему и высокородному государю, Густаву Адольфу.... – *ЧОИДР* 1847. No. 1.
- Schiele, Martin 1875. Донесение о поездке в Москву придворнаго Римскаго императора Михаила Шиля в 1598. г. – *ЧОИДР* 1875. No. 2, lk 1-22.
- Sengh, Veit Tekst ilma pealkirjata ja selgitusteta. Publitseerimata. Koopia originaalist asub Juhan Kreemi erakogus.
- Sparwenfeld, Johann Gabriel 2002. J. G. Sparwenfeld's Diary of a Journey to Russia 1684-1687. Ed. Ulla Birgegård. Stockholm.
- Staden, Heinrich von 1964. Aufzeichnungen über den Moskauer Staat. Hrsg. Fritz Epstein. (Universität Hamburg. Abhandlungen aus dem Gebiet der Auslandskunde Bd. 34. Reihe A, Rechts- und Staatswissenschaften, Bd. 5). Hamburg 1964.
- Staden, Heinrich von 1925. Генрих Штаденх. О Москве Ивана Грозного. перевод Полосин И. И. Москва.
- Staden, Heinrich von 1967. The Land and Government of Muscovy, ed. And trans. T. Esper. Stanford.

- Steinkallenfels, Adolf Niklassen 1958. Reisse in Schweden und Liefflandt 1615. Nach der Urschrift bearb. Und mit einem erklärenden Vorbericht versehen von Carl Velten. Bad Kreuznach.
- Steinkallenfels, Adolf Niklassen 1948. Ilmar Talve Ühest reisikirjeldusest XVII sajandi algul. – Sõna. Stockholm, lk 164-174.
- Struys, Jan Janzoon 1935. Три путешествия. Москва.
- Ulfeldt, Jakob 2002. Путешествие в Россию (ladina, taani, vene paralleel-väljaanne), Москва.
- Witsen, Nicolaas 1872. Kort verhael van myn levensloop tot den jare 1711 – Scheltema P. Nicolaas Witsen, eene autobiographie. Amsterdam. Blz 42.
- Witsen, Nicolaas 1966. Moscovische Reyse: 1664-1665. – Journal en aenteeningen. Uitgegeven door Th. J. G. Locher. (Werken uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging, 66-68). Gravenhage.
- Witsen, Nicolaas 1996. Путешествие в Московию 1664-1665. СПб.
- Wunderer, Johann David 1812. Johann David Wunderers Reisen nach Dennemarck, Russland und Schweden 1589 und 1590, hrsg. Johann Carl von Fichard. – Frankfurtisches Archiv für altere deutsche Literatur und Geschichte, Theil 2, lk 169-264.
- Wunderer, Johann David 1916. M. J. Eisen Liivimaa pärisrahvad ja laplased ühes vanas raamatus. – Päevaleht 1916 nr 151.
- Zeiller, Martin 1647. Itinerarium Germaniae nov. antiquae Teutsches Denkbuch durch hoch und nider Teutschland auch angränzende und benachbarte Königreich fürstenthumb und Lande als Ungarn, Siebenbürgen, Polen, Schweden, Denmark so vor alter zu Teutschland gerechnet worden sein. Ulm.
- Посольство Бредероде, Басса и Иоакими в Россию, и их донесениу Генеральным Штатам. – Вестник Европы 1868. т. янв-авг.

Kirjandus

- Adamson, Andres, Toomas Karjahärm Eesti ajalugu gümnaasiumile. Tallinn 2004.

- Adelung, Friedrich 1827. Augustin Freiherr von Meyerberg und seine Reise nach Russland : nebst einer von ihm auf dieser Reise veranstalteten Sammlung von Ansichten, Gebräuchen, Bildnissen u.s.w. St. Petersburg.
- Adelung, Friedrich von 1846. Kritisch-literärische übersicht der reisenden in Russland bis 1700, deren Berichte bekannt sind. Bd. I-II. St. Petersburg 1846.
- Amelung, Friedrich. Der Dichter Paul Fleming und seine Beziehungen zu Reval, lk 361-390. Dateerimata artikli separaat Tallinna Linnaarhiivis.
- Aluve, Kalvi 1965. Postijaamast tänapäevani. Tallinn.
- Aluve, Kalvi 198-?. Hobupostijaamadest Eestis. Tallinn.
- Arens, Ilmar 1981. Mida nägi kardinal-asehaldur, vürst Jerzy Radziwill, oma visitatsioonireisil Lõuna-Eestis aastal 1584. – Mana nr 49. Stockholm, lk 35-39.
- Bleyer, Julius 1936. Postiajaloolisi katkendeid Rootsi ajastust seoses Eesti ja Liivimaaga. – Eesti-Rootsi posti juubeli album. Tallinn, lk 29-74.
- Bond, Edward A. 1967. Introduction – Of the Russe Common Wealth, by Giles Fletcher; and the Travels of Sir Jerome Horsey, now for the first time printed entire from his own manuscript. (Russia at the close of the sixteenth century). Comprising, the treatise, lk I-CXXXIV.
- Botshkarjov, N. V. 1914. Московское государство по сказаниям иностранцев. СПб.
- Boubring, Johann 1858. Einige Erlebnisse des Schleswig-Gottorpschen Gesandtschaft nach Persien auf ihrer Fahrt nach Reval im Jahr 1635. – Inland 1858, H. 33, lk 529-533.
- Brückner, Aleksander 1877. Die Ausländer in Russland im 17. Jahrhundert. – Baltische Monatsschrift Bd. XXV., lk 652-704, 723-765.
- Brückner, Aleksander 1877(2). Die Russen im Auslande im 17. Jahrhundert. – Baltische Monatsschrift Bd. XXV., lk 59-93, 306-323, 355-372, 451-471, 543-555.
- Busse, Karl Heinrich von 1852. Über Johan David Wunderer's Reisen durch Kur-, Liv- und Ehistland. – Inland, Nr. 26, 27, 29.
- Der finnische Meerbusen als Brennpunkt: Wandern und Wirken deutschsprachiger Menschen im europäischen Nordosten: Beiträge anlässlich des 1. Internationalen Symposiums zur deutschen Kultur im europäischen Nordosten

- ... vom 6. bis 10. September 1995 in Tallinn/Estland, hrsg. Robert Schweitzer, Waltraud Bastman-Büchner, Helsinki 1998;
- Deutschland-Livland-Russland. Ihre Beziehungen 15. bis zum 17. Jh., hrsg. Norbert von Angermann, Lüneburg 1988.
- Forstreuter, Kurt 1938. Preussen und Russland im Mittelalter. Die Entwicklung ihrer Beziehungen vom 13. bis 17. Jahrhundert. Königsberg-Berlin.
- Götz, Wilhelm 1888. Die Verkehrswege im Dienste des Welthandels. Eine historisch-geographische Untersuchung. Stuttgart.
- Halperin, Charles J. 1975. Sixteenth-Century Foreign Travel Accounts to Muscovy: A Methodological Excursus. – *Sixteenth Century Journal*, Vol. 6, No. 2 (Oct., 1975), pp. 89-111.
- Halperin, Charles J. 1997. In the Eye of the Beholder: Two Views of Seventeenth-Century Muscovy. – *Russian history: Histoire russe*, 24 (4), 409, 1997, pp. 409-423.
- Hamel, Joseph 1968. England and Russia. Comprising the voyages of John Tradescant the Elder, sir Hugh Willoughby, Richard Chancellor, Nelson and others to the White Sea. Routledge.
- Harbsmeier, Michael 1982. Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen: Überlegungen zu einer historisch-anthropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen. – *Reiseberichte als Quellen ...* Lk 1-32.
- Helk, Vello 2001. Taani kuninga saatkonna Moskva-reis läbi Eesti ja üle Viljandi 1578. aastal, *Tuna*, 1406-4030, (2001) nr. 2, lk 24-30.
- Helk, Vello 2002. Reisikirjeldus Eestist 1592. – *Tuna* 2, 2002, lk 59-63.
- Heyde, Jürgen 2000. Bauer, Gutshof und Königsmacht : die estnischen Bauern in Livland unter polnischer und schwedischer Herrschaft 1561-1650. Köln-Böhlau.
- Johansen, Paul 1927. Acht Bilder aus Estland 1615. Reval.
- Johansen, Paul 1973. Deutsch und undeutsch im Mittelalterlichen und früneuzeitlichen Reval. Köln-Wien-Böhlau.
- Johansen, Paul 1989. Rahvuslik alaväärsustunne ja eelarvamus sotsiaalse tegurina keskaegsel Liivimaal. – *Looming* 1989. nr. 11, lk 1502-1518.
- Kaalep, Ain 1960. Külalisi mitmes Eestis. – *Loominu Raamatukogu*. Tallinn 1960.

- Kase, Kristel 1997. The Reciprocal Images of the Russian and the English Merchants in the Second Half of the 16th Century. Magistritöö, Tartu.
- Klöker, Martin 2005. Ausländer in Reval. – Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jh. (1600-1675). Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit. Tübingen.
- Kirss, Odette 2003. Rakvere ajalugu kõige vanemast ajast kuni 1944. aastani. – Virumaa Muuseumid.
- Kreem, Juhan 1994. The image of Livonia by humanists: Ruling motives and developments in general literature from Aeneas Silvius to Sebastian Münster. Budapest. Käsikiri autorilt.
- Kreem, Juhan 1998. Sebastian Münster and *Livonia illustrata* : information, sources and editing. In: Festschrift für Vello Helk zum 75. Geburtstag. Eesti ajalooarhiiv, Tartu, pp. 149-168.
- Krusenstjern, Benigna von 1976. Philip Crusius von Krusenstiern. Sein Wirken in Livland als Russlandkenner, Diplomat und Landespolitiker. Marburg-Lahn.
- Küng, Enn 2006. Hea lähtepunkt tulevastele uurijatele. Tõnu Raid. Eesti teedevõrgu kujunemine. – Tuna 2006/2, lk 134-139.
- Küng, Enn 2001. Postitee Riiast üle Tartu Narva A.D. 1639. – Eesti filatelist. Tallinn 2001 38, lk 1-14;
- Küng, Enn 2001(2). Rootsi majanduspoliitika Narva kaubanduse küsimuses 17. sajandi teisel poolel. Tartu.
- Laidla, Janet 2006. 17. sajandi ajalookirjutaja raamaturiiul. Magistritöö. Tartu 2006. Käsikiri <http://www.utlib.ee/ekollekt/diss/mag/2006/b18347332/laidlajanet.pdf>
- Laidre, Margus 2003. Sõnumitooja või salakuulaja? Nüüdisaegse diplomaatia lätted 1454-1725. Tallinn.
- Leimus, Ivar 1996. Sissejuhatus. – Adam Olearius Uus Pärsia reisikiri, tlk Ivar Leimus. Tallinn.
- Ligi, Herbert 1968. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn.
- Liitoja-Tarkiainen, Ülle 2000. Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal 17. sajandil. Tartu.
- Linnus, Ferdinand 1937. Eestlaste aineiline kultuur ja rahvausund orduajal. – Eesti ajalugu II, Tartu.

- Lock, John 1824. A Catalogue and Character of most Books of Voyages and Travels. – The works of John Locke in nine volumes. Vol. 9, London, lk 513-564.
- Loit, Aleksander 1996. Pärissorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal. – Kleio. Ajaloo ajakiri, nr 1, 1996.
- Lusmägi, Sirje 2000. Piirilinn Narva 18. sajandi reisikirjades. – Raamatukogu nr 2, 2000, lk 13-16.
- Maçzak, Antoni 1982. Zu einigen vernachlässigten Fragen der Geschichtsschreibung über das Reisen in der frühen Neuzeit. – Reiseberichte als Quellen... Lk 315-323.
- Manninen, Ilmari 1927. Eesti rahvariiete ajalugu. Tartu.
- Manninen, Ilmari 1932. Eesti rahvariiete pildistised välismaa kirjanduses möödunud sajandeil. – Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat VII 1931. Tartu.
- Manninen, Ilmari 1933. Die Sachkultur Estlands II kd. – Õpetatud Eesti Seltsi Eritoimetised. Tartu.
- Mörner, Magnus and Aare 2005. An unknown travel account from Livonia of 1645-1646. – Die baltischen Länder und der Norden: Festschrift für Helmut Piirimäe zum 75. Geburtstag, hrsg. Mati Laur und Enn Küng in Verbindung mit Stig Örjan Ohlsson. Tartu (Akadeemiline Ajalooselts), lk 152-171.
- Naber, Jaak 1981. Tallinna gümnaasiumi asutamine ja algus. – Keel ja Kirjandus 1981/5, lk 257-272.
- Palli, Heldur 1996. Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712. Tallinn.
- Poe, Marshall 1995. Foreign descriptions of Muscovy : an analytic bibliography of primary and secondary sources. Columbus (Ohio).
- Piirimäe, Helmut Dorpats/Tartus Handelsstrassen (bis zum Nordischen Krieg). <http://www.forumbalticum.ee/saksa/konv6/piiri.htm>. 12.05.2007.
- Raid, Tõnu 2005. Eesti teedevõrgu kujunemine. Tallinn.
- Raik, Katri 2004. Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu.
- Rebas, Hain Keskaegsed mereteed Baltikumi. Stockholm 1980.
- Reiseberichte... 1982. Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschungen, hrsg. Antoni Maczak und Hans Jürgen Teuteberg. – Wolfenbütteler Forschungen Bd. 21. Wolfenbüttel.

- Reiseberichte von Deutschen über Russland und von Russen über Deutschland, hrsg. F. B. Kaiser, B. Stasiewski, Köln-Wien 1980.
- Riimaste, M. 1937. Mõnda Haapsalu postkontoritest ja postioludest Läänemaal (1665-1918). Haapsalu.
- Rootsi, Ilmar 2005. Tuli susi soovikusta. Tartu.
- Russen und Russland aus deutschen Sicht 9-17. Jh., hrsg. M. Keller, München 1985.
- Ränk, Gustav 1996. Vana-Eesti rahvas ja kultuur. Tartu.
- Scheidegger, Gabriele 1987. Das Eigene im Bild vom Anderen. Quellenkritische Überlegungen zur russisch-abendländischen Begegnung im 16. und 17. Jahrhundert. – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Bd. 35, Heft 3, 1987, S. 339-355.
- Schippan, Michael 2003. Einleitung. – Engebert Kaempfer Russlandtagebuch 1683, hrsg. Michael Schippan. München.
- Schmid, Georg 1887. Johannes Boch in Moskau im Jahre 1578. – Russische Revue: Monatschrift für die Kunde Russlands Bd. 27, 1887, 16. Jg. H. 1-4, lk 330-344.
- Schottin, Reinhold 1866. Einleitung. – Tagebuch des Erich Lassota von Steblau. Nach einer Handschrift der Gersdorff-Weichaschen Bibliothek zu Bautzen hrsg. und mit einleitung und Bemerkungen begleitet von Reinhold Schottin. Halle, lk 3-10.
- Selart, Anti 1998. Eesti idapiir keskajal. Tartu 1998.
- Selli, Eerik 1976. Postijaamad riigi ja reisija teenistuses. Tallinn.
- Siirak, Erna 1974. Vanade tekstide uuest väljaandmisest. – Keel ja Kirjandus, lk 441-444.
- Soom, Arnold 1948. Reisimisest ja maanteekõrtsidest Eestis XVII sajandil. – Sõna 1-4. Stockholm, lk 123-127.
- Soom, Arnold 197-?. Vene transiit kaubanduse probleem ja Eesti linnad 1636-1656. I-II. Käsikiri Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu Baltika osakonnas.
- Strien, C. D. 1997. Van British Travellers in Holland during the Stuart Period: Edward Browne and John Locke As Tourists in the United Provinces. Brill Academic Pub.

- Stagl, Justin 1988. Die Methodisierung des Reisens im 16. Jahrhundert. – Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur. Herausgegeben von Peter J. Brenner. Bonn, lk 140-177.
- Stoye, John W. 1997. English Travellers Abroad, 1604-1667: Their Influence in English Society and Politics. London 1952 (Revised edition 1989).
- Taetz, Sascha 2002. Richtung Mitternacht: Wahrnehmung und Darstellung Skandinaviens in Reiseberichten städtischer Bürger des 16. und 17. Jahrhunderts. Kiel.
- Talve, Ilmar 1948. Ühest reisikirjeldusest XVII sajandi algul. – Sõna 1948. Stockholm, lk 164-174.
- Talve, Ilmar 2004. Eesti kultuurilugu. Tartu.
- Tarkiainen, Kari 1973. Petrus Pertejus som skildrare av Ryssland. En personhistorisk och källkritisk studie. Lychnos 1971-1972. Uppsala.
- Tarkiainen, Kari 1986. Se vanha vainooja. Käsitukset itäisestä naapurista Iivana Julmasta Pietari Suuren. Helsinki.
- Tarvel, Enn 1964. Adratalupoegade olukorrast Lõuna-Eestis. Tallinn.
- Tereng, Arvo 2000. Ülikoolidesse sõitvate eesti- ja liivimaalaste reisiolud 17.-18. sajandil. – Kultuuriloolised ekskursid. Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 6(13). Tartu, lk 67-117.
- Thiele, Ernst-Theodor 1954. Das Gesandtschaftswesen in Preussen im 16. Jahrhundert. Göttingen, Frankfurt, Berlin.
- Thirsk, Joan 1982. Ausländische Wahrnehmungen des englischen Landlebens im 16. und 17. Jh. – Reiseberichte ... 1982, lk 115-130.
- Tiik, Leo 1957. Keskaegsest mereliiklusest Balti merel ja Soome lahel. – Eesti Geograafiaseltsi aastaraamat. Tallinn, lk 207-230;
- Torp-Kõivupuu, Marju 2003. Surmakultuuri muutumine ajas: ajaloolise Võrumaa matusekombestiku näitel. – Tallinna Pedagoogika Ülikooli Toimetised, Humaniora A22, Tallinn.
- Transche-Roseneck, Astaf von 1890. Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert. Darmstadt.
- Tuchtenhagen, Ralph 2006. Historische Verkehrsgeographie Nordosteuropas. – Nordosteuropa als Geschichtsregion. Beiträge des III. Internationalen Symposiums zur deutschen Kultur und Geschichte in europäischen Nordosten

- vom 20.-22. September 2001. Hrsg. Jörg Hackman und Robert Schweitzer. Helsinki, Lüübek, lk 133-171.
- Uebersberger, Hans 1906. Österreich und Russland seit dem Ende des 15. Jh. Wien und Leipzig.
- Vahre, Sulev 1965. Balti kroonikad ja nende osa eesti rahva mineviku valgustamisel – Eesti kirjanduse ajalugu. 1. Tallinn, lk 95-106.
- Varasemad kaardid NIC.FUNET.FI Serving freely distributable files with FTP since 1990: <http://www.nic.funet.fi/pub/sci/geo/carto/maakirjakartat/fkk/medres/>. 12.07.2007.
- Westermann, Gertrud 1994. Krüge und Poststationen in Estland und Nordlivland vom 17. bis zum 20. Jahrhundert. Lüneburg. Schriften der baltischen historischen Kommission. Bd. 5.
- Viiding, Kristi 2006. Arukast reisimisest. Kolm reisimetoodilist traktaati 17. sajandi Eesti kirjanduses. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil, II, koostanud Enn Küng. Tartu, lk 7-49.
- Viiding, Kristi 2002. Die Dichtung neulateinischer Propemptika an der Academia Gustaviana (Dorpatensis) in den Jahren 1632-1656. (Dissertationes Studiorum Graecorum et Latinorum Tartuensis). Tartu.
- Witthöft, Harald 1982. Norddeutsche Reiseliteratur des 18. und frühen 19. Jahrhunderts als Quelle für die wirtschafts- und sozialgeschichtliche Forschung. – Reiseberichte... 1982, lk 201-228.
- Õunapuu, Piret Pühad ja kombed. Tallinn 2001, lk 92.
- Бочкарев, Н. В. 1914. Московское государство по сказаниям иностранцев. СПб. 1914.
- Записки о России XVII-го и XVIII-го века по донесениям голландских резидентов.” М. С. – Вестник Европы, 1868 т. I (I osa). Jt.
- История России и дома Романовых в мемуарах современников XVII-XX. Утверждение династии. Москва 1997.
- История России и дома Романовых в мемуарах современников XVII-XX. О начале войн и смут в Московии. Москва 1997.

- История России и дома Романовых в мемуарах современников XVII-XX.. Хроники смутного времени. Москва 1998.
- Козлов Е. Н. 2002. Генри Бреттон Известия о нынешних бедах Росии. Европейский дом. СПб. 2002. – <http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/V.phtml>, 3.10.2006.
- Максимова, Р. И., Трисман, В. Г. 1996. Предисловие. – Nikolaas Witsen Путешествие в Московию 1664-1665. СПб.
- Морозов, Б. 1998. История России и дома Романовых в мемуарах современников XVII-XX. Хроники смутного времени. Москва.
- Россия XV-XVII вв. глазами иностранцев. Ленинград 1986.
- Россия XVI века. Воспоминания иностранцев. Смоленск 2002.
- Селин, Адриан. Ивангородская дорога. <http://adrianselin.narod.ru/road1.htm>. 13.05.2007.
- Шокарев С. 1997. Послесловие. – История России и дома Романовых в мемуарах современников XVII-XX. О начале войн и смут в Московии. Москва, стр. 465-472.
- Форстен 1889. Акты и письма к истории Балт. Вопросы в XVI и XVII стол. Ст.Петербург 1889.